

ISSN 1301-1197

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

İLÂHIYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

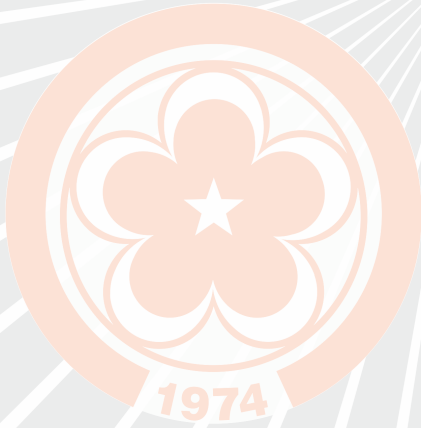
Cumhuriyet University
Journal of Faculty of Theology
(CUJFT)

XIX/II - 2015

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

CÜİFD
XIX/II
2015

جامعة الجمهورية
مجلة كلية الإلهيات
سيواس / تركيا
XIX/II - 2015

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
(CÜİFD)
XIX / 2 (15 Aralık 2015)

Cumhuriyet University
Journal of Faculty of Theology
(CUJFT)
XIX / 2 (December 15, 2015)

جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

ISSN: 1301 – 1197
e-ISSN: 1304 – 9399

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)
Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)
جامعة الجمهورية مجلة كلية الإلهيات

ISSN: 1301-1197 e-ISSN: 1304-9399

Cilt / Volume: XIX Sayı / Issue: 2

Yayın Tarihi / Date of Publication: 15 Aralık 2015 / December 15, 2015

Basım Yeri / Place of Publication: Sivas / Turkey

Sahibi/ Owner

Prof. Dr. Sabri ERTURHAN (Dekan / Dean)

Yayıncı / Publisher

Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Cumhuriyet University, Faculty of Theology

Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Doç. Dr. Sami ŞAHİN

Editör / Managing Editor

Doç. Dr. Ömer ASLAN

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR - Yrd. Doç. Dr. Adem ÇİFTÇİ

Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ - Arş. Gör. Maruf ÇAKIR

Arş. Gör. Zeynep CERAN (İngilizce Kontrolü/ English L.)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ünal KILIÇ, Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN, Doç. Dr. Sami ŞAHİN,
Doç. Dr. Ömer ASLAN, Doç. Dr. Nuri ADIGÜZEL, Yrd. Doç. Dr.
Abdullah DEMİR, Yrd. Doç. Dr. Adem ÇİFTÇİ, Yrd. Doç. Dr. Yusuf
YILDIRIM - Yrd. Doç. Dr. Sema YILMAZ

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN (Marmara Ü.), Prof. Dr. İsmail ÇALIŞKAN (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ (Necmettin Erbakan Ü.), Prof. Dr. B. Ali ÇETİNKAYA (İstanbul Ü.), Prof. Dr. M. Doğan KARACOŞKUN (Gaziantep Ü.), Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. Hüseyin YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hakkı AYDIN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Talip ÖZDEŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Âlim YILDIZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ali AKSU (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet BAKTIR (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Hasan KESKİN (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Metin BOZKUŞ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE (Cumhuriyet Ü.), Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali AVCU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Ali YILMAZ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Mustafa KILIÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Durmuş TATLILIOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. M. Fatih GENÇ (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Süleyman KOÇAK (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abubekir S. YÜCEL (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÖZTEPE (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Rıza BAKIŞ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Abdullah PAKOĞLU (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR (Cumhuriyet Ü.)

Hakem Kurulu / Referee Board

Prof. Dr. Zekeriya PAK, (Sütçü İmam Ü.), Prof. Dr. H. Yunus APAYDIN, (Erciyes Ü.), Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR (Yıldırım Beyazıt Ü.), Prof. Dr. M. Zeki AYDIN (Marmara Ü.), Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM (Ankara Ü.), Prof. Dr. Ömer KARA (Atatürk Ü.), Prof. Dr. Galip YAVUZ (Marmara Ü.), Prof. Dr. Yusuf DOĞAN (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. A. Osman KURT (Ankara Sosyal Bilimler Ü.), Doç. Dr. Dursun Ali AYKIT (Cumhuriyet Ü.), Doç. Dr. Kamil KÖMÜRCÜ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Şaban ERDİÇ (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYAPINAR (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hasan ÖZALP (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. İrfan KAYA (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Asiye AYKIT (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Mehmet TIRAŞÇI (Cumhuriyet Ü.), Yrd. Doç. Dr. Hatice ACAR (Cumhuriyet Ü.).

XIX / 1 ve 2. Sayıların Hakemleri / Referee List for Issues XIX / 1 and 2

Teşekkürler / Thanks to

Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER / Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi (2 kez)
Prof. Dr. Ahmet YÜCEL / Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Ali AKSU / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Alim YILDIZ / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi (2 kez)
Prof. Dr. Çağfer KARADAŞ / Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Cemal AĞIRMAN / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi (3 kez)
Prof. Dr. Hasan KESKİN / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Kadir ÖZKÖSE / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Mehmet Ali ŞİMSEK / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Metin ÖZDEMİR / Yıldırım Beyazıt Ü. İslami İlimler Fakültesi
Prof. Dr. Nuri KAHVECİ / Kahramanmaraş S. İmam Ü. İlahiyat Fakültesi (2 kez).
Prof. Dr. Ömer ÇELİK / Marmara Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Ömer Faruk YAVUZ / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Ünal KILIÇ / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi
Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN / Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Ahmet GÜZEL / Karamanoğlu Mehmet Bey Ü. İslami İlimler Fakültesi
Doç. Dr. Fatih GENÇ / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Fatih İBİŞ / Pamukkale Ü. İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Hakan YEKBAŞ / Cumhuriyet Ü. Edebiyat Fakültesi
Doç. Dr. Halil İbrahim ALDEMİR / Kilis Ü. İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Hüseyin AKPINAR / Harran Ü. İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Murat ŞİMŞEK / Necmettin Erbakan Ü. İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Necmettin GÖKKİR / İstanbul Ü. İlahiyat Fakültesi
Doç. Dr. Ömer ASLAN / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi (3 kez)
Doç. Dr. Sami ŞAHİN / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi (2 kez)
Yrd. Doç. Dr. Abdullah DEMİR / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi (4 kez)
Yrd. Doç. Dr. Âdem ÇİFTÇİ / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi (2 kez)
Yrd. Doç. Dr. Ali YILMAZ / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Halis DEMİR / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi (2 kez)
Yrd. Doç. Dr. Hamide ULUPINAR / İzmir Katip Çelebi Ü. İslami İ. Fak. (2 kez)
Yrd. Doç. Dr. Hasan COŞKUN / Gaziosmanpaşa Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. İrfan KAYA / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Mahmut YAZICI / Namık Kemal Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Selim ARAIK / Dumlupınar Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TIRAŞÇI / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi (4 kez)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet ÖZKAN / Balıkesir Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARABACAK / Aksaray Ü. İslami İlimler Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Mücahid KÜÇÜKSARI / Necmeddin Erbakan Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Osman KARA / Namık Kemal Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Recep ÇETİNTAŞ / Bülent Ecevit Ü. İlahiyat Fakültesi (2 kez)
Yrd. Doç. Dr. Saim YILMAZ / Sakarya Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Vezir HARMAN / Namık Kemal Ü. İlahiyat Fakültesi
Yrd. Doç. Dr. Yüksel GÖZTEPE / Cumhuriyet Ü. İlahiyat Fakültesi (2 kez)

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD)
Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT)

CÜİFD, yılda 2 defa (15 Haziran ve 15 Aralık) Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından yayımlanan akademik bir dergidir. Yayınlanmak üzere gönderilen makaleler, ez iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Ayrıca intihal tespitinde kullanılan özel bir program aracılığıyla makalelerin daha önce yayımlanmamış olduğu ve intihal içermediği teyit edilir.

CUJFT, is a peer-reviewed academic journal published twice (June 15 and December 15) a year by Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas/Turkey. This journal uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. In addition, all articles are checked by means of a program in order to confirm they are not published before and avoid plagiarism.

CÜİF Dergisi'nde aşağıdaki alanlarda kaleme alınan akademik makaleler yayınlanır:

Temel İslam Bilimleri: Tefsir, Hadis, Kelam, İslam Hukuku, İslam Mezhepleri Tarihi, Tasavvuf, Arap Dili ve Edebiyatı; Felsefe ve Din Bilimleri: İslam Felsefesi, Din Felsefesi, Din Psikolojisi, Din Sosyolojisi, Din Eğitimi, Dinler Tarihi, Felsefe Tarihi, Mantık; İslam Tarihi ve Sanatları: İslam Tarihi, İslam Sanatları Tarihi, Türk-İslam Edebiyatı, Dini Müzik; Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Eğitimi.

In this journal publishes academic essays that produced in the fields below: *Basic Islamic Sciences: Tafsir, Kalam, Hadith, Islamic Law, History of Islamic Sects, Sufism, Arabic Language and Literature. Philosophy and Religious Sciences: Philosophy of Islam, Philosophy of Religion, Psychology of Religion, Sociology of Religion, Religious Education, History of Religions, History of Philosophy, Logic. Islamic History and Arts: History of Islam, History of Islamic Arts, Turkish Islamic Literature, Religious Music.*

Yazım Dili / Language of Publication

CÜİFD'nin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve Arapça ile yazılmış yazılara da yer verilebilir

The language of CUJFT is Turkish as spoken in Turkey. However, each issue may include articles in English or in Arabic as long as the number of these do not exceed one-third of the total number of articles in the issue.

Yazıların Değerlendirilmesi / Review of Articles

CÜİFD'ne gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazarına iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Articles submitted to CUJFT are first reviewed by the Editorial Board in terms of the journal's publishing principles. Those found unsuitable are returned to their authors for revision. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Submissions found suitable are referred to two referees working in relevant fields. The names of the referees are kept confidential and referee reports are archived for five years. If one of the referee reports is positive and the other negative, the article may be forwarded to a third referee for further assessment or alternatively, the Editorial Board may make a final decision based on the nature of the two reports. The authors are responsible for revising their articles in line with the criticism and suggestions made by the referees and the Editorial Board. If they disagree with any issues, they may make an objection by providing clearly-stated reasons. Submissions which are not accepted for publication are not returned to their authors.

Açık Erişim Politikası / Open Access Policy

Bu dergi; bilimsel araştırmaları halka ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracak ilkesini benimseyerek, içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır.

This journal provides immediate open access to its content on the principle that making research free available to the public supports a greater global exchange of knowledge.

Dizinlenme Bilgileri / Abstracting and Indexing

- 1- Dergimiz, **TUBİTAK - ULAKBİM SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT)** tarafından 2012 yılı 16/1. sayısından itibaren taranmakta ve dizinlenmektedir.
CUJFT is being indexed by TUBİTAK / ULAKBİM SBVT
(Kabul Tarihi / Accepted Date: 13/11/2015)
<http://uvt.ulakbim.gov.tr/sbvt/>
- 2- **INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL**
(Kabul Tarihi / Accepted Date: 08/12/2015)
<http://journals.indexcopernicus.com/Cumhuriyet+Universitesi+Ilahiyat+Fakultesi+Dergisi,p24783453,3.html>
- 3- **OPEN ACADEMIC JOURNALS INDEX**
(Kabul Tarihi / Accepted Date: 08/08/2015)
<http://oaji.net/journal-detail.html?number=2120>
- 4- **TÜRK EĞİTİM İNDEKSİ**
Turkish Education Index
(Kabul Tarihi / Accepted Date: 20/04/2015)
<http://www.turkegitimindeksi.com>
- 5- **İSAM İLAHİYAT MAKALELERİ VERİ TABANI**
The Center for Islamic Studies (ISAM-Turkey) Articles on Theology Database
<http://www.isam.org.tr/>

✓ Yayınlanan makaleler için DOI numarası atanır.

The DOI number is assigned to all the articles published in the journal.

Redaksiyon ve Dizgi/ Redaction and Interior Design

Yrd. Doç. Dr. Abdullah Demir

Sekreteryaya / Secretary

Burcu DEMİR - Faruk ÖZ - Kadir AYDIN

Yönetim Yeri ve Adresi/ Executive Office and Address

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Sivas/ Turkey

ilahiyat@cumhuriyet.edu.tr

<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/cumuilah/>

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (CÜİFD),

XIX, 2 (15 Aralık 2015), ss. 171 - 205

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology (CUJFT),

XIX, 2 (December 15, 2015), pp. 171 - 205

Sayısal Nesne Tanımlayıcı/ Digital Object Identifier (DOI):

<http://dx.doi.org/10.18505/cuifd.44367>

Geliş Tarihi / Received Date: 14.08.2015

Kabul Tarihi / Accepted Date: 08.11.2015

İZLAK BİR ARTİKÜLASYON KONUSU MUDUR?

Nazife Nihal İNCE *

Öz: Bu çalışmada Arap dili fonetiğini bir şekilde konu edinen disiplinlerde yer alan *izlak* kavramını inceledik. *İzlak* kavramı ilgili disiplinlerin büyük çoğunluğunda harflerin sıfatları bahsinde ses üretimi sırasında ses organlarının aldığı çeşitli keyfiyetlerden birini ifade etmek üzere kullanılmıştır ve literatüre bu anlamıyla geçmiştir. Ne var ki *izlak*'ın, ilk dil kaynakları ile müteakip dönemlerin bazı kaynaklarında, konuşma sesi nitelikleri arasında yer almadığı görülmüştür. Diğer taraftan *izlak* terimini kullanan ilk çalışmaların açıklamaları ile bilhassa yakın dönem tecvit çalışmalarındaki açıklamaların birbirinden farklı olduğu ve sonuncusunun hızla kabul gördüğü müşahade edilmiştir. Bütün tanımlarında kök anlamıyla irtibatlandırılan bu niteliğin izini sürmek üzere müracaat ettiğimiz klasik sözlükler, Arap dilini konu dinen muhtelif çalışmalar, tecvit çalışmaları ve konuya ışık tutacak diğer çalışmalar; *izlak*'ın ses etkileşimlerine etkisi olan bir hususiyet olmakla birlikte özünde bir artikülasyon konusu olmadığını göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: İzlak, İsmat, Sıfat, Artikülasyon, Tecvit.

* Yrd. Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (nnihalince@gmail.com).

** CÜİFD, yılda 2 defa (15 Haziran ve 15 Aralık) Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından yayımlanan akademik bir dergidir. Yayımlanmak üzere gönderilen makaleler, ez iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur. Ayrıca **intihal tespitinde** kullanılan özel bir program aracılığıyla makalelerin daha önce yayımlanmamış olduğu ve intihal içermediği teyit edilir.

** CUJFT, is a peer-reviewed academic journal published twice (June 15 and December 15) a year by Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas/Turkey. This journal uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers. In addition, all articles are checked by means of a program in order to confirm they are not published before and avoid plagiarism.

Is Izlak a Subject of Articulation

Abstract: In this essay I have studied the structure of *izlak* which took place in disciplines that interested in Arabic phonetics in some way. The structure of *izlak*, in many field related to phonetics, has been used to express one of the conditions made by the organs during the process of producing speak sounds. But this structure didn't mentioned in the earliest sources and in some of the latests. On the other hand we have noticed that the explanations of *izlak* term in the earliest works and the latest works of tacwid were different, and also that the new explanation was getting widely accepted. To follow this structure, which it's all definitions were connected with its root meaning, we reviewed classical dictionaries, works concerned with Arabic language, tacwid works and other sources. The study has pointed out that although *izlak* is an affecting characteristic which influences the sound interactions, it is basically not an articulation subject.

Keywords: Izlak, Ismat, Sifat, Articulation, Tacwid.

GİRİŞ

Arap dili konulu bize ulaşan en eski eserin el-Halil b. Ahmed'in *Kitabu'l-Ayn*'ı olduğu dikkate alındığında Arap dili fonetiğinin oluşum tarihinin Arap dili temelli disiplinlerin oluşum tarihiyle eş zamanlı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira bu eser gerek içeriği gerek metodu bakımından fonetik bir düşünce üzerine bina edilmiştir. Bunun yanı sıra ilk dilbilgisi eserlerinden itibaren kelimelerin yapısında meydana gelen ses etkileşimlerini inceleyen bir bölüm açılmış ve bu bölümde ses etkileşimlerini açıklamaya bir zemin oluşturmak üzere Arap dili seslerinin üretimi ve ses nitelikleri de ele alınmıştır. Hicri dördüncü asırdan itibaren dilbilgisi eserlerinin dışında da incelenen bu konuların temel meseleleri ve kullanılan kavramları, dilbilgisi eserlerinden aktarılmıştır. Günümüze kadar devam eden benzer çalışmalarda dikkat çeken en önemli husus ise, konuların genişlemesine rağmen ilk çalışmalardan itibaren çerçevesi çizilen ana meselelerin değişmemiş olmasıdır. Bununla birlikte Arap fonetiğinin temel meselelerine yapılan bazı ilavelerden söz etmek mümkündür. Günümüz tecvit eğitim ve öğretiminde harflerin sıfatları bahsinde yer alan *izlak* ve onunla bağlantılı olan *ismat* sıfatları bu ilavelerden biridir.

Önce dil çalışmalarında sonra diğer çalışmalarda seslerin artikülasyonu, boğumlanma yerlerini ifade eden mahreçler ve boğumlanma keyfiyetini ifade eden sıfatlar olmak üzere iki kategoride incelenmiştir.

Bilhassa ses üretimi sırasında ses organlarının aldığı hali ifade eden sıfatlara isimler verilmiştir. Bu keyfiyetler kimi zaman birden fazla sesin ortak sıfatı kimi zaman tek bir harfin sıfatı durumundadır. İlgili çalışmalarda yer verilen harflerin mahreçleri ve sıfatları, kelimelerin bünyesinde ve kelimeler arası meydana gelen ses etkileşimlerini makul bir zemine oturtma çabasıdır. Vücudumuzun küçük bir bölgesinde üretilen her bir sesin saniyelik aralarla kendisinden önce ve sonra telaffuz edilecek diğer sesleri etkilemesi çok tabiidir. Buna göre seslerin artikülasyon biçimlerinin yakınlığı ile seslerin birbirini etkileme kuvveti doğru orantılı olacaktır.

Çalışmamızın başlığında kullandığımız *izlak* kelimesi birden fazla sesin ortak niteliğini ifade etmek üzere üretilmiş terimlerdenidir. Belirli harflerin boğumlanma yerini ifade eden ve *z-l-k* kökünden türetilmiş benzer kelimelerle ifade edilen ikinci bir terim daha vardır. Mahreçler bahsine ait ikinci terim çalışmamızın kapsamı dışındadır. Sıfatlar ve mahreçler arasındaki bağ sebebiyle zaman zaman bu terime atıf yapılsa da elinizdeki çalışmanın sıfatlar bahsinde yer alan *izlak* terimi eksenli olduğu unutulmamalıdır.

İzlak niteliğinin seslerin sıfatları bahsine dâhil edildiği ilk çalışmalardan bu yana *izlak* teriminin tanımı genellikle sözcük anlamına atıf yapılarak sunulmuştur. Diğer bir deyişle konuyu ele alan müellifler bu terimin sadece tanımını yaparak örnekler vermek yerine anlatılmak istenen nitelik için *izlak* kelimesinin tercih edilmiş sebebini açıklama ihtiyacı duymuşlardır. Hâlbuki Sîbeveyh (180) ve el-Mubberred'den (210) itibaren harflerin nitelikleri tanımlanırken sözcük anlamlarıyla bağ kurulmadığı görülür. İlk eserlerin sıfatlar bahsindeki kavramları ve tanımlarını değiştirmeden kullanmayı sürdüren sonraki nesillerin de sadece *izlak* niteliğinin tanımında böyle bir usul takip ettikleri anlaşılıyor. Bu noktada dikkati çeken hususlardan biri de ilk müelliflerin eserlerinde konuların tertibi ve işleniş metotları hayli karmaşık bir üsluba sahip olmasına karşın aynı eserlerin İdğâm bölümünde içeriğin şaşılacak biçimde düzenli oluşu ve kavramların sistematik bir biçimde işlenerek titizce sıralanmış olmasıdır. Bunun nedeni, öyle zannediyoruz ki, artikülasyon konusu ile diğer dilbilgisi konuları arasındaki yapısal farklardır. Zira fizyolojik ve akustik bir yönü olan konuşma sesleri konusu, Arap dili çalışmaları arasında pozitif bilimlere en yakın olan alandır. Böyle olunca konuya vakıf olunduktan

sonra sınırlarını çizmek ve meselelerini belirlemek daha kolay olmaktadır. Ne var ki standardize edilmesi kolay olan bu konular çok fazla terime ihtiyaç duymaktadır. Zira konuşma seslerinin üretimi meselesi pratikte Arap dilinin doğal kullanıcıları tarafından müşâfehe yoluyla çözülebilen bir meseledir. Günlük kullanımda üzerinde durulmayan ses değişim olaylarının bir disipline dönüştürülmesi ancak çok sayıda kavram ve dolayısıyla bu kavramları ifade eden terimler yardımıyla mümkün olabilecektir. Bu noktada terimlerin sözlük anlamlarına gönderme yapılmasını doğal karşılamak gerekmektedir.

Çalışmamızın ikinci kısmında da görüleceği üzere konuyla ilgili eserlerde *z-l-k* kökünün sözcük anlamlarından biri ön plana çıkarılmış ve *izlak* kavramı da bu anlam çerçevesinde yorumlanmıştır. Ancak kelimenin sözcük anlamı ile *izlak* kavramı arasında kurulan irtibatın yetersizliği sebebiyle olsa gerek zaman zaman ilave açıklamalar yapılmıştır. Hicri on üçüncü yüzyıldan sonra kaleme alınan tecvit eserlerinde ise geleneksel tanımdan farklı yeni tanımlar yapmayı deneyenlerin olduğu dikkati çekmektedir. Yeni tanım geliştirmeyi deneyenlerin de *izlak* kelimesinin sözcük anlamına atıf yapma yolunu tercih ettikleri, fakat bu sefer bir başka anlamın ön plana çıkarıldığı görülmektedir.

Bir başka konu ise *izlak* niteliğinin karşıtı veya negatifi konumundaki niteliğe ad olan *ismat* kelimesi ile *izlak* kelimesi arasındaki bağıdır. Birbirinin zıddı olan şiddet-rihvet, istila-istifal vb. nitelik gruplarını ifade eden bu kelimeler delalet ettikleri sözcük anlamları itibariyle de birbirinin zıddı iken *z-l-k* ile *s-m-t* kökleri arasında, en azından atıf yapılan kök anlam itibariyle, böyle bir bağ bulunmamaktadır. Şu halde *z-l-k* kökünün anlamını sözlüklerden araştırmak, ilk dönemlerde yapılan tanımlarda yer alan sözcük-kavram ilişkisindeki yetersizlik gibi görünen durumun nedenini tespit etmeye katkı sağlayacaktır. *İzlak* teriminin ilgili literatürde yer verilen terim anlamları da keza önemlidir. Bu nedenle çalışmamıza *z-l-k* kökünün sözlüklerdeki anlamlarını tarayarak başladık, terim anlamlarının takibini ise birden fazla disiplin kanalıyla yapmamız gerektiği için bunları buldukları disiplinlere göre başlıklarda toplamaya çalıştık. Böylece dil bilimleri, tecvit ilmi ve diğer disiplinler olmak üzere üç başlıkta inceledik ve sonuç bölümüyle sonlandırdık.

SÖZLÜKLERDE Z-L-K KÖKÜ VE TÜREYENLERİ

Konuyu ele alan eserlerde *z-l-k* kökünden oluşturulan kavramın harf kelimesine sıfat olarak (الحروف المنذقة) ibaresiyle ism-i meful formunda, (الحروف الذلقية) ibaresiyle ism-i mensub formunda yahut (الحروف الذلق) sıfat-ı müşebbehe formunda terkibe dâhil edildiğini; ya da harf kelimesinin tamlayanı olarak (حروف الذلاقة) ve (حروف الإذلاق) ibareleriyle master formunda terkibe dâhil edildiğini görmekteyiz. Yaygın bir şekilde kullanılan yukarıdaki terkiplerin haricinde temel kaynaklarda başka terkiplere de rastlamak mümkündür. Bu terkipler çoğunlukla seslerin boğumlanma sırasındaki özel keyfiyeti ifade eden bir terim olarak kullanılmışsa da bazı terkiplerin boğumlanma yerini ifade etmeye tahsis edildiği görülür. Çalışmamız ise boğumlanma keyfiyetini ifade eden kavram odaklıdır. Çalışmamız boyunca bu kavramın ifade edildiği çeşitli formların arasından *z-l-k* kökünün masdar formlarından biri olan *izlak* kelimesini kullanmayı tercih ettik. Bu keyfiyeti ifade etmek üzere de 'izlak harfleri/sesleri/niteliği' ibarelerini kullandık.

İncelemekte olduğumuz kavramın menşei olan *z-l-k* kökünün karşıladığı anlamların sayısı onu geçmektedir, bu nedenle yakın olan anlamları bir araya getirerek kümeler halinde toplamaya çalıştık. Bazı kullanım biçimlerinin iki anlam kümesine birden dâhil edilebileceği anlaşılınca önce bir tereddüt yaşadık. Ancak her anlamı ayrı ayrı ele almak konunun gereksiz yere uzamasına sebebiyet verecekti, bu nedenle *z-l-k* türeyenlerinin karşılıklarını anlam kümeleri halinde tasnif edip gerektiğinde bir kullanımı birden fazla kümeye dâhil etmeyi uygun gördük. Böylece anlamların bütüncül bir değerlendirmeye tabi tutulması da kolaylaşmış olacaktır. Sözlüklerden ulaşabildiğimiz *z-l-k* köklü kelimelerin oluşturacağı anlam kümelerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

✧ Uç/sivri olma: sözlükler bu anlamı ifade eden (حدُّ كلِّ شيءٍ) 'bir şeyin ucuna zelk denir' ibaresinin ardından ekseriyetle (ذلقه)

¹ el-Halil, *el-Ayn*, thk. Abdulhamid el-Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002, c.II, s.74; İbn Abbad, *el-Muhit*, thk. M. Hasan El Yasin, Alemu'l-Kutub, c.V, s.374; İbn Du-reyd, *el-Cemhera*, thk. Remzi el-Balebeki, Beyrut: Daru'l-İlm Li'l-Melayin, 1987, s.700; İbn Fâris, *Mucemu Mekayisi'l-Luğa*, thk. Abdusselam Harun, Dâru'l-Fikr, 1979, c. II, 359; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Abdusselam Harun, ed-Dâru'l-Mısriyye Li't-Telif ve't-Terceme, 1967, c.IX, 71; el-Cevherî, *es-Sıhah*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar, Beyrut: Daru'l-İlm Li'l-Melayin, 1990, c. IV, s.1479; el-Fârâbî, *Divanu'l-Edeb*, thk. Ahmed Muhtar

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

kelimesinin dil, mızrak gibi kelimelerle oluşturduğu (ذَلِقُ اللِّسَانُ) ile (ذَلِقُ) نُولُقُ) tamlamalarını örnek gösterirler². Aynı kelimelerle yapılan (ذَلِقُ اللِّسَانُ) ile (ذَلِقُ اللِّسَانُ) tamlamalarının da kullanıldığına dair verilen örneklerden³ (ذَلِقُ) formundaki ismin de uç anlamına geldiği anlaşılmaktadır⁴. Aynı anlamda kullanılan diğer formları ise orta harfi harekeli olan (ذَلِقُ الشَّيْءِ) ile sonuna te eklenmiş (ذَلَقَ الشَّيْءِ) kelimeleridir⁵. Bu anlama bağlı olarak da (ذَلِقُ) ile (الذَّلَاقُ) masterlarının sivriltmek yahut ucunu açmak anlamında kullanıldığı anlatılır. Bu masterların fiilleri olan (ذَلَقْتَهُ) ve (أَذَلَقْتَهُ)⁶ formları ile birlikte (ذَلَقَهُ)⁷ formunun müteaddi olarak kullanıldığına örnekler verilir. Bu durumda z-l-k kökünün fiil formunun bir şeyin ucunu açmak yahut sivriltmek anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu kökün tef'îl kalıbından türetilen ism-i meful formunun cümle içerisindeki kullanımından da bunu çıkarmak mümkündür, zira sivri olan her şey için (مَذَلِقُ)⁸ denildiği ve bu kalıbın öküzün boynuzu için kullanıldığı⁹ örnek olarak aktarılmaktadır. Bazı sözlüklerde aynı kökün (ذَلِقُ) ve (ذَلِقُ) formlarında lazım fiil olarak kullanıldığı da aktarılmakta ve yine dil, mızrak gibi kelimelerle kullanımına örnekler verilmektedir. Buna bağlı olarak (ذَلِقُ), (أَذَلِقُ) ve (ذَلِقُ) sıfat-ı müşebbehe formlarının lazım olan fiilden türetildiği anlatılmaktadır¹⁰. Sözlüklerde örnek olarak gösterilen (ذَلِقُ اللِّسَانُ), (ذَلِقُ اللِّسَانُ) ve (ذَلِقُ اللِّسَانُ) biçimindeki ikilemelerde bu formların kullanıldığını görmek mümkündür. Sözlüklerin açık-

Ömer, Kahire: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, thz., c. I, s. 122 & c. II, s. 37; İbn Sîde, *el-Muhkem*, thk. Abdulhamid Hindavi, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000, c. VI, s. 347; el-Fîrûzâbâdî; *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk. M. Naim el-Arkasusi editörlüğünde Muessesetu'r-Risale tahkik bürosu, Beyrut: Muessesetu'r-Risale, 2005, s. 885.

- ² el-Halil, *el-Ayn*, c.II, s.74; İbn Abbad, *el-Muhît*, c.V, s.374; İbn Dureyd, *el-Cemhera*, s.700.
³ el-Cevheri, *es-Sihah*, c. IV, s.1479; el-Fârâbî, *Divanu'l-Edeb*, c. II, s. 37; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885.
⁴ el-Cevheri, *es-Sihah*, c. IV, s. 1479; es-Sahib b. Abbad, *el-Muhît fi'l-Luğa*, s.1001; el-Fârâbî, *Divanu'l-Edeb*, c.II, s.37; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885.
⁵ İbn Sîde, *el-Muhkem*, c. VI, s.347; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885.
⁶ el-Halil, *el-Ayn*, c.II, s.74; İbn Abbad, *el-Muhît*, c.V, s.374; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885.
⁷ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s.885;
⁸ İbn Fâris, *Mucemu Mekayisi'l-Luğa*, c. II, 359; el-Cevheri, *es-Sihah*, c. IV, s.1479.
⁹ İbn Dureyd, *el-Cemhera*, s.700; İbn Fâris, *Mucemu Mekayisi'l-Luğa*, c. II, 359.
¹⁰ el-Halil, *el-Ayn*, c.II, s.74; İbn Abbad, *el-Muhît*, c.V, s.374; İbn Dureyd, *el-Cemhera*, s.700; el-Cevheri, *es-Sihah*, c. IV, s.1479; el-Fârâbî, *Divanu'l-Edeb*, c. I, s. 122 & c. II, s. 37; İbn Sîde, *el-Muhkem*, c. VI, s. 347; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

lamasına göre bu ikilemeler dilin fesahatini anlatmak için kullanılmaktadır¹¹, bu doğrultuda *z-l-k* kökünün sivri anlamına yakın olan belirgin/bariz anlamını ifade ettiğini düşünebiliriz. Bu ibarenin, sesleri birbirine karıştırmadan ayırt edilebilir bir şekilde telaffuz etmeyi ifade etmek üzere kullanıldığını kabul edersek, dil kelimesine sıfat yapıldığında ‘harflerin belirgin telaffuz edildiği konuşma’ anlatılmak istenmiş olabilir. Tabi bu anlamı ifade etmesi ikinci maddede de görüleceği üzere zayıf bir ihtimaldir. Son olarak sadece *el-Kâmûs’da* geçen (أَنْزَلْتُ) fiilini de bu anlam kümesinde ele almak gerekmektedir, zira (أَنْزَلْتُ الْغُصْنَ) cümlesinin anlamı (صَارَ لَهُ ذَلْقٌ أَيْ حَدٌّ)¹² ifadesiyle açıklanmaktadır.

✧ Kaygan/ akışkan olma: *z-l-k* kökünün bu anlam grubuna dâhil edebileceğimiz kullanım şekilleri ise (أَنْزَلْتُ الضَّبَّ) cümlesi ile (الذَّلِقُ) kelimesinin karşılığı olarak verilen (مَجْرَى الْمَحْوَرِّ فِي الْبَكْرَةِ) ibaresidir. Birinci cümlelerin anlamı sözlüklerde ‘keler deliğine su dökmek suretiyle kelerin çıkmasını sağlamak’ ifadesiyle açıklanmış ve bu şekilde çıkarılmış kelere de (ضَبٌّ مُذَلَّقٌ) denilmiştir¹³. Buna göre (أَنْزَلْتُ) fiili kaydırmak, sürümek gibi anlamlara gelmektedir. Diğer cümlede ise bir objenin tarifi yapılmaktadır, bu tarife göre (الذَّلِقُ) kelimesi makaranın ekseninin geçtiği yer yani makara deliği için kullanılan bir isimdir¹⁴. Bir aparatın bir bölümünü ifade eden özel bir ismin konumuzla ilişkisinin olmadığından hareketle bu sınıflandırmaya dâhil etmemek tercih edilebilirdi. Ancak bu anlamın sözlüklerde sık geçen bir anlam olması, dahası ilk nakledildiği kaynaklar bakımından en eski anlamlardan birisi olması bu anlamı göz ardı etmemeyi gerekli kılmıştır. Akışkan/kaygan olma anlam kümesine dâhil etmemizin sebebi ise makaranın işlek ve fırıldak olmasını sağlayan bölüme verilen bir isim olmasıdır. Tabii ki müstakil bir anlam kümesi de

¹¹ İbn Sellâm, *el-Ğaribu’l-Musannef*, thk. M. el-Muhtar el-Abidi, Daru Sahnun li’n-Neşri ve’t-Tevzi, 1996, c.I, s.70; el-Fârâbî, *Divanu’l-Edeb*, c. I, s. 122 & c. I, s. 254; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, s. 885.

¹² el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, s. 885.

¹³ el-Halil, *el-Ayn*, c.II, s.74; İbn Abbad, *el-Muhît*, c.V, s.374; İbn Dureyd, *el-Cemhera*, s.700; İbn Fâris, *Mucemu Mekayisi’l-Luğa*, c. II, 359; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, c.IX, 71; el-Cevheri, *es-Sihah*, c. IV, s.1479; İbn Sîde, *el-Muhkem*, c. VI, s. 347; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, s. 885.

¹⁴ İbn Sellâm, *el-Ğaribu’l-Musannef*, c. I, s. 70; İbn Abbad, *el-Muhît*, c.V, s.374; el-Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, c.IX, 70; el-Cevheri, *es-Sihah*, c. IV, s.1479; el-Fârâbî, *Divanu’l-Edeb*, c. I, s. 122; İbn Sîde, *el-Muhkem*, c. VI, s. 347; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu’l-Muhît*, s. 885.

oluşturmak mümkündür. Üçüncü bir kullanım şekli olarak bir önceki maddede yer verdiğimiz ikilemeleri ilave edebiliriz. Zira sözlüklerin *t-l-k* maddesinde aynı ikilemeleri açıklamak üzere (أي مستمر) ibaresi kullanılır¹⁵. Bu durumda 'zelk/zelik dil' ibaresini tutukluk yapmadan akıcı konuşmak olarak anlamlandırmış oluruz ve *z-l-k* kökünün akıcı olma anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Fesahatin birçok değişikene bağlı bir olgu olduğunu dikkate alacak olursak (مستمر) ibaresinin daha belirleyici bir nitelik arz ettiği görülmekte ve dolayısıyla ikilemelerin delalet ettiği temel anlamın akıcılık olduğu kanaati ağır basmaktadır.

✧ Kıpırdama/harekete geçme: *z-l-k* kökünün lazım fiil olarak kullanıldığı (ذلفتُ عن مكاني) cümlesinde bu fiilin 'ayrılmak, hareket etmek, kıpırdamak' gibi anlamları karşıladığı görülür¹⁶. Bu grupta mütalaa edilebilecek diğer karşılık ise 'kıpırdama/endişelenme' anlamında kullanılan mastar veya fiil formundaki (فلق) kelimesidir. Bu kelimenin karşılığı olarak 'kıpırdama/endişelenme' kelimelerini birlikte kullanmayı tercih ederken *el-Muhît*'te yer alan şu iki kullanıma verilen anlamları göz önünde bulundurduk: Bunlar, (أذلقه) fiiline verilen (أذلقه) karşılığı ile (ذلفتُ عن مكاني) cümlesine verilen (شخصتُ و انزعجتُ) karşılığıdır¹⁸. İkinci kullanımda ayrılma kelimesiyle rahatsız olma kelimesinin birlikte kullanılması birinci kullanımdaki endişelenme kelimesiyle aynı anlamı ifade ettiğini göstermektedir. Şu halde diyebiliriz ki endişelenme veya rahatsız olmanın kişiyi harekete geçiren bir duygu olmasından hareketle bu fiillerin kıpırdama ve hareket etme fiilleriyle birlikte kullanılması yanlış olmaz. Fiil olarak (أذلقه) formunda 'kıpırdatma/endişelendirme' anlamında kullanıldığı da aktarılmıştır. Bu anlam kümesini bir önceki anlam kümesiyle birlikte değerlendirmek de mümkündür. Zira akışkan olma halinin kıpırdama ile bir bağının olduğu aşikârdır. Bu doğrultuda Türkçedeki sıvışmak fiilinin benzer bir anlam aktarımıyla kullanılmış olabileceği de akla gelmektedir, zira hem akışkanlık için hem de bir mekândan ayrılmayı ifade etmek için kullanılmış bir köktür.

¹⁵ el-Halil, *el-Ayn*, c.III, s. 57.

¹⁶ İbn Abbad, *el-Muhit*, c.V, s.374.

¹⁷ İbn Abbad, *el-Muhit*, c.V, s.374; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.IX, 71; el-Cevherî, *es-Sihah*, c. IV, s.1479; el-Fârâbî, *Divanu'l-Edeb*, c.II, s. 317; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c. IX,71; İbn Sîde, *el-Muhkem*, c. VI, s. 347.

¹⁸ İbn Abbad, *el-Muhit*, c.V, s.374.

✧ Hızlı olma: sözlüklerde (الذلق) kelimesinin (سرعة الرمي) yani 'hızlı atış' anlamında kullanıldığı kaydedilir¹⁹. Bu anlamın içerisindeki hız faktörünü göz ardı edecek olursak kaygan/akışkan olma ya da kırırdama/harekete geçme anlam gruplarına dâhil etmek mümkündür.

✧ Duru olma/durulma: sözlüklerde karşılığı 'su katılmış süt' olarak izah edilen (المُنْزَلُ مِنَ اللَّبَنِ)²⁰ örneğindeki z-l-k kökünü durulmak yani kıvamın yumuşaması olarak anlayabileceğimiz gibi bir önceki maddede yer alan akışkan/kaygan olma olarak da anlayabiliriz. Türkçedeki duru kelimesinin bir diğer anlamı olan saf ve katışıksız olma manası da akla gelmektedir. Bir ihtimal olarak katışıksız anlamına da gelebileceğini varsaydığımızda yukarıda geçen (لسانٌ ذَلِيقٌ طَلِيقٌ), (لسانٌ ذَلِيقٌ طَلِيقٌ) vb. ikilemelerin 'aksansız/duru dil' olduğunu söylemek mümkündür. Zira bu ikilemelerin 'fasih/beliğ dil' anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir. Fesahatin de açıklık ve netlik olduğu bilinmektedir.

✧ Yorma/takati tüketme: Sözlüklerde yer alan (أَنْزَلَهُ السَّمُومَ) ve (أَنْزَلَهُ الصَّوْمَ) cümlelerindeki gibi geçişli olarak zorladı/yordu anlamında yahut (أَنْزَلَهُ فَلَانٌ مِنَ الْعَطَشِ)²¹ ibaresinde olduğu üzere geçişsiz olarak yoruldu/takati tükendi anlamında (أَجْهَدَهُ), (أَقْلَقَهُ), (أَضْعَفَهُ) vb. kelimelerle açıklanmıştır²². Bu kullanım biçimlerinin açıklamaları arasında yer alan (أَفْلَقَ) kelimesini kırırdama/harekete geçme anlam kümesi içerisinde de değerlendirmiş ve endişelendirmenin harekete geçiren bir duygu olması sebebiyle hareketi ifade eden bir kelimeyi destekler biçimde kullanılmış olabileceğini söylemiştik. Bu kümede yer verdiğimiz 'endişelendirme' fiili ile 'yorma' fiili arasındaki ilişkiyi ise sözlüklerde yer verilen 'kişinin endişelenip kıvranacak hale gelinceye dek yorulmasıdır'²³ şeklindeki açıklamaya dayandırmamız mümkündür.

¹⁹ el-Halil, *el-Ayn*, c.II, s.74; İbn Abbad, *el-Muhit*, c.V, s.374; İbn Fâris, *Mucemu Mekayisi'l-Luğa*, c. II, 359; İbn Side, *el-Muhkem*, c. VI, s. 347.

²⁰ İbn Abbad, *el-Muhit*, c.V, s.374; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.IX, 70; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885.

²¹ Bkz. el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.IX, 71; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s.885; İbn Sîde, *el-Muhkem*, c.VI, s.346.

²² Bkz. İbn Abbad, *el-Muhit*, c.V, s.374; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.IX, 70; İbn Sîde, *el-Muhkem*, c.VI, s.346; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885.

²³ el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.IX, 70.

✧ Hazırlama: *z-l-k* kökünün tef'îl ve if'âl formundaki fiillerinin (أَذْلَقَ / ذَلِقَ الْفَرَسَ) cümlesindeki anlamı eyer vurmak (ضَمْرَه) fiiliyle ifade edilir²⁴. Binek hayvanları ile kullanılan ve müstakil bir anlam gibi görünen *z-l-k* köklü bu kelime ile yukarıda geçen kıpırdama/harekete geçirme anlam gurubu arasında bir bağlantı kurmak da mümkündür, Türkçedeki 'koşum' kelimesinde olduğu gibi. Koşma fiilinden türetilmiş olan bu ismin harekete geçirmeden önce bineğin üzerine yerleştirilen alet için kullanıldığı gibi, (أَذْلَقَ / ذَلِقَ) fiilinin de, benzer şekilde, harekete geçirecek olan bineğin hazırlanmasını ifade etmek için kullanılmış olmalıdır.

✧ Aydınlatma: Sözlüklerde (أَذْلَقَ السَّرَاجَ) ve (ذَلِقَ السَّرَاجُ) ibareleri (أَضَاء) olarak izah edilmiştir²⁵. Bu örneklerin ilkinde fiilin geçişli, ikincisinde ise geçişsiz olduğu görülmektedir. Bir önceki maddede olduğu gibi bu anlamı da kıpırdama/harekete geçirme anlam grubuyla ilişkilendirebiliriz, zira Türkçede de mum veya lambanın ışığı için 'titrek' sıfatı kullanılır. Şu halde yanan lambanın veya mum ışığının durumunu anlatmak üzere hareket ifade eden kelimeler tercih edilmiştir, denebilir.

Yukarıdaki anlam kümelerinden ilk ikisi, yani 'uç' ve 'kaygan/akıcı olma' anlamları, taradığımız sözlüklerin tamamında yer almaktadır. Sözlüklerde sıkça yer alan diğer iki anlam ise (فَلَقَ) kelimesiyle ifade edilen ve bizim 'kıpırdama/harekete geçirme' kümesi ve 'yorma/takati tüketme' kümesi içerisinde yer verdiğimiz anlam ile (سُرْعَةَ الرَّمِي) ibaresiyle ifade edilen 'hızlı olma' anlamıdır. Amacımız *z-l-k* köküyle ilgili semantik bir çalışma yapmak olmadığı için bu kökün anlamlarını genel hatlarıyla kümelere ayırmaya çalıştık. Ancak son birkaç kümedeki anlamların arasında bağ kurmanın mümkün olup olmadığı üzerinde biraz düşündüğümüzde *el-Muhit*'in ilk anlam olarak verdiği ve bizim harekete geçme/kıpırdama kümesine dâhil ettiğimiz (فَلَقَ) kelimesinin bu bağı kurmaya yardımcı olacağını gördük. Bir başka husus ise sözlük müelliflerinin vefat tarihi itibarıyla en eski sayılabilecek sözlükte makaranın eksen deliğini ifade eden (الذَلِقَ) isminin yer alması ve sözlüklerin büyük çoğunluğunun bu anlamı aktarmış olmasıdır. Öyle ki sözlük taraması esnasında

²⁴ İbn Abbad, *el-Muhit*, c.V, s.374; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.IX, 70; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885.

²⁵ İbn Abbad, *el-Muhit*, c.V, s.374; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.IX, 70; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885.

‘kaygan/akıcı olma’ anlam kümesine dâhil ettiğimiz bu karşılık en sık tekrar eden iki anlamdan biri olmuştur.

Sözlüklerdeki anlamların toplu bir değerlendirmesine geçmeden önce sözlük taraması sırasında karşılaştığımız iki hususu dillendirmekte yarar var. Bu hususlardan ilki, taradığımız bazı sözlüklerin *z-l-k* maddesinde *muzlak* ve *izlak* kelimelerinin anlamları arasında Arap dili seslerinin niteliklerinden birini ifade ettiğine de yer verilmiştir. İlgili ilim çevrelerinde tedavüle sokulan bir terimin bir süre sonra sözlüklerde de yer alması elbette şaşılacak bir durum değildir. Ancak sözlüklerin ilgili maddesinde bile bu fonetik terimin tanımının sözcüğün kök anlamıyla irtibatlandırılarak yapılmış olması ilginç görünmektedir²⁶. Öyle görünüyor ki *izlak* kavramının bu tanımları hüsnü kabul görmüş ve alternatifi düşünülmeyi için anıldığı her yerde mahut tanım zikredilmiştir. Dillendirilmesi gereken diğer bir husus ise bazı sözlüklerin giriş bölümlerinde Arap harflerinin özellikleri ve kelime yapıları hakkında bilgilerin bulunmasıdır. Sözlüklerin bu bölümlerindeki fonetik açıklamaların çalışmamızın diğer bölümlerinde değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

Yukarıda görüldüğü üzere *z-l-k* kökü birden fazla anlamı karşılamaktadır, ancak bu anlamların arasında *izlak* kavramının içeriğini daha etkin bir biçimde yansıtabilecek başka karşılıklar varken ilgili eserlerde sadece bir anlamın ön plana çıkarıldığını görmekteyiz. Bunun sebebini konuyu ele alan müelliflerin ilk eser veya eserlerin etkisinde kalmaları olarak açıklamak mümkün görünmekle birlikte bu durumun başka bir izahının da olabileceğini düşündüren veriler bulunmaktadır. Örneğin *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa* isimli sözlüğün müellifi İbn Fâris (395), kombinasyonları farklı da olsa kök harflerin ortak bir anlama delalet ettiklerini ve harflerin sıralanış biçiminin ise ortak anlam çerçevesinin dışına çıkmayan özel anlamlar oluşturduğunu savunur ve sözlüğünde yer alan maddelerde bu ortak anlama yer vermeye çalışır. İbn Fâris söz konusu eserinin *z-l-k* maddesinde şöyle der: “zêl, lâm ve kâf sivriliğe delalet eden ortak bir köktür”//((الذال واللام والقاف أصل واحد يدل على حدة))²⁷. Bu teze göre çalış-

²⁶ İbn Dureyd, *el-Cemhera*, s.700; el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, c.IX, 70; el-Cevherî, *es-Sıhah*, c. IV, s.1479; İbn Sîde, *el-Muhkem*, c.VI, s. 347; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 885; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr v.dğr., Kahire: Dâru'l-Maarif, thz., s. 1512.

²⁷ İbn Fâris, *Mucemu Mekayisi'l-Luğa*, c. II, 359.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

mamızın konusu olan *z-l-k* maddesini oluşturan harflerin bütün kombinasyonlarının ortak anlamı sivri olmak ise, söz konusu kelimenin sözlük anlamını sunmak isteyen Arapçaya hâkim dil bilginlerinin aklına gelen ilk anlamın İbn Fâris'in ortak anlam dediği 'sivrilik' olması gayet tabiidir. Ancak müelliflerin hocalarından veya diğer müelliflerden etkilenmiş olmaları da ihtimal dâhilindedir. Öte taraftan bir anlamın ön plana çıkmasının sebeplerini bilmek çalışmamızın konusu değildir. Çalışmamızın bu bölümdeki hedefi konuyla ilgilenen eserlerde ön plana çıkarılan bu anlamın dışında başka anlamların bulunup bulunmadığını tespit etmek ve varsa diğer anlamları göz önünde bulundurmadır.

Çalışmamızın bundan sonraki bölümlerinde bir sesbilgisi terimi olan *izlak* kavramının izini sürmeye çalışacağız. Arap dili seslerine yer vermesi muhtemel çalışmaları üç grupta mütalaa etmeyi düşünüyoruz. Bunlar: Arap dilini konu edinen farklı muhtevalardaki eserler, dördüncü asırdan itibaren telif edilmeye başlayan tecvit eserleri ve harflerin bir arada bulunabilme durumunu ele alan veya içeriğini bu konu üzerine inşa eden çalışmalar. Seslerin bir arada bulunabilme durumunu ele alabilecek çalışmalar grubu, sözlükler, mu'arrab konusunu işleyen antolojik veya filolojik eserler ile şifreleme ve şifre çözme risaleleri gibi muhtelif çalışmaları içine almaktadır. Ne var ki sözlükler ve filolojik eserler öncelikle Arap dilini konu edinen eserler grubu içerisinde yer almaktadır, dolayısıyla Arap dilini konu edinen çalışmalar bahsinde ele alınmış olacaktır. Bu durumda son bölümde sadece şifreleme ve şifre kırma çalışmalarına göz atacağız. Tarayacağımız bu çalışmaların ne kadarından veri toplayabileceğimizi ilerleyen aşamalarda göreceğiz.

DİL BİLİMLERİ KAYNAKLARINDA İZLAK

Arap toplumunda mevcut olan dil bilinci İslamiyet'ten öncesine dayanır. Bu dönemlerde dili etkin ve güzel kullanmanın bir ayrıcalık olduğu kabul edilmiştir. İslamiyet'ten sonra ise dilin etkin ve güzel kullanılması sadece hayranlık duyulan bir meziyet olmaktan çıkıp dinini anlamak isteyen bireyler için bir gereksinime dönüşmüştür. Nihayet bu bilinç çok geçmeden Arap dilinin farklı alanlarında çeşitli niteliklerde faaliyetlerin yürütülmesine yol açmıştır. Bu faaliyetlerin ürüne dönüşmesi ise hicretin ikinci yüzyılına bulmuştur. El-Halîl b. Ahmed'in (175) *el-Ayn* isimli çalışması ilk alfabetik sözlük olmasının yanı sıra Arap dili alanında yapılmış ve günümüze ulaşmış en eski çalışmadır. Diğer taraf-

tan Arapça dilbilgisi alanında bize ulaşan ilk eser olan *el-Kitâb*, bu alanın uzmanlarınca el-Halîl ile öğrencisi Sîbeveyh'in ortak mahsulü telakki edilir. Arap dili alanında telif edilen ilk iki eserin fikir babası olması bakımından el-Halîl'in Arap seslerine dair tespitlerinin çalışmamız açısından ne kadar değerli olduğu açıktır. Şu halde çalışmamızda *el-Ayn*'ı sadece bir sözlük olarak değil bir Arap dili çalışması olarak da referanslarımıza dâhil etmemiz gerekmektedir. Böylece sesbilgisine dair en eski verileri, biri bizzat el-Halîl'in telifi olan *el-Ayn* diğeri dolaylı yoldan el-Halîl'e isnat edebileceğimiz *el-Kitâb* olmak üzere, iki farklı kanaldan elde etme imkânına da sahip olmuş olacağız. Dahası bu verilerin karşılaştırılması el-Halîl'in sesbilgisine ilişkin düşüncelerinin tutarlılığını da bir nevi test etme fırsatı sunacaktır.

Dil bilimleri²⁸ kaynaklarını mümkün mertebe türlerine göre müstakil bir kronolojik sıraya tabi tutarak taramaya çalışsak da bazı çalışmaların net bir tasnifini yapmak mümkün görünmemektedir. Öte yandan dil bilimleri çatısı altında topladığımız bütün bilim dallarının birbirleriyle etkileşim halinde olduğunu dahası çoğunlukla bir müellifin birden fazla türde eser yazmış olabileceğini de hatırdta bulundurmak gerekmektedir.

Arap alfabesindeki sesleri inceleyen ilk dilbilgisi çalışmaları Arap dili sözvarlığının temel taşları olan sesleri, üretim yerleri ve üretim keyfiyetleri açısından değerlendirmiştir. Sesleri bu iki ölçüt düzleminde ele almaları, bir sesin sadece üretim yerini belirlemenin yeterli olmadığı, boğumlanma yeri ile birlikte boğumlanma keyfiyetinin de belirleyici olduğu fikrine sahip olduklarını gösterir. Buna ilave olarak fiilen kullanımında olan ancak yazıya yansımamış olan sesleri de incelemeye dâhil etmeleri bu hassasiyetin en önemli göstergelerindendir. Konuların 'id-ğâm' başlığı altında incelenmesi de asıl gayenin seslerin birbiriyle etkileşimini kontrol eden faktörlerin tespit edilmesi olduğunu göstermektedir ki müellifler de bunu açıkça beyan etmişlerdir²⁹. Tabiidir ki seslerin etkileşim biçimlerini analiz edebilmek için önce seslerin müstakil olarak analiz edilmesi gerekmektedir ve öyle yapılmıştı. Konuşma esnasında kullanılan bütün sesler tespit edilmeye çalışılmış ve çok erken sayılabilecek bir

²⁸ Arap dilini konu edinen bütün çalışmaları içine alan bir üst kavram olarak kullandığımız 'dil bilimleri' tabirinin Türkçeye dilbilim olarak aktarılan lengüistik' ten farklı olduğunu hatırlatmak isteriz.

²⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1982, c.IV, s. 436
Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)
Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

dönemde kullanımdaki seslerin alfabe de temsil edilen seslerden fazla olduğu kaydedilmiştir. Bu eserlerde Arapların kullandığı sesler sadece boğumlanma yerlerine göre değil, ses üreten organların boğumlanma sırasında aldıkları hallere göre de incelenerek tasnif edilmiş ve ilkinde mahreç, ikincisine sıfat adı verilmiştir. Sıbeveyh ve el-Muberrred gibi erken dönem dilbilgisi uzmanları dört temel sıfat ikilisinden söz ederler, bunlar: *hems/cehr*, *şiddet/rihvət*, *isti'lâ/istifâl* ve *itbâk/infitâh* sıfat gruplarıdır. Anılan dört sıfat ikilisi konunun işlendiği çalışmaların tamamında her zaman ilk sırayı almış ve diğer sıfatlara nazaran özel bir ilgiye mazhar olmuştur. *İzlâk/ismât* sıfat ikilisinin ise erken dönem dilbilgisi eserlerinde yer almadığı görülür.

Söz konusu sıfat ikilisinin dilbilgisi eserlerine dâhil oluşunun izini sürmek için bilhassa Arap dili eksenli çalışmaların dönüm noktası olduğunu düşündüğümüz dördüncü asır kaynaklarını incelemenin ayrı bir önemi olduğunu düşünüyoruz. Hicri dördüncü asır aynı zamanda, sesbilgisi konularının Arap dili dilbilgisi eserlerinin dışında da yer aldığı dönemdir. Fonetik konular dilbilgisi eserlerinin yanı sıra bir kısmı ilk olarak bu dönem telif edilen tecvit eserleri, filoloji eserleri, antolojiler ve filozofların eserlerinde de ele alınmıştır³⁰. Bu durum, Arap dili seslerini inceleyen çalışmaların çeşitlenmesinin sesbilgisi konularını işleme tarzını etkileyip etkilemediği sorusunu akla getirmektedir. Daha doğrusu sesbilgisinin bu eserlerin hangi amacına hizmet ettiği ve bu amaç doğrultusunda sesbilgisinin hangi yönlerine ağırlık verildiği merak edilebilir. *İzlak* kavramının tanımını yahut *izlak* niteliğinin yansımalarını bu dönemde telif edilmiş farklı alanlara ait eserlerden taramanın bu sorunun cevabını bulmaya da yardımcı olacağı kanaatindeyiz.

Dördüncü asır dilbilgisi çalışmalarının muhteva ve biçim açısından önceki dönemlerden farklı olduğu görülmektedir. Bu asır, dilbilgisi meselelerine karşı farklı yaklaşımların benimsendiği ve nahiv eserleri telifinde yeni yöntemlerin geliştiği bir dönemdir. Ayrıca dilbilgisi konularının işlenişinde seçici bir üslubun takip edildiği, yani Basra ve Kufe dil okullarının görüşleri arasından doğru olduğu düşünülen açıklamaların tercih edildiği Bağdat dil okulunun ortaya çıktığı dönemdir. Çeşitlenen özgün çalışmaların yanı sıra *el-Kitâb* üzerine yapılan şerhlerin çokluğu da

³⁰ İlk tecvit eserleri için bkz. Tecvit maddesi DİA.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

dikkati çekmektedir. *İzlak* teriminin izini sürmek için şerhlerin de içinde bulunduğu, dönemin dil çalışmaları yelpazesine dâhil olan bütün kaynakları taramak gerekmektedir. Ne var ki *el-Kitâb*'da seslerin ve özelliklerinin incelendiği İdğam bölümünde *izlak* 'tan söz edilmemiştir. Ancak şârih'in konuya değinmiş olma ihtimaline binaen bu asırda yapılan iki şerhi taramaya çalıştık. Bunlardan biri es-Sîrâfî'nin (368) yaptığı şerhtir. Söz konusu şerhte harflerin mahreçleri kısmında Sîbeveyh'in sözlerinin ardından şerh makamında el-Hâlîl'in harflerin boğumlanma yerlerine verdiği isimler nakledilir. Bu nakilde *lâm*, *râ* ve *nûn* harflerinin *zalkî* yani dil ucu harfleri oldukları anlatılır³¹. Şârih tekrar Sîbeveyh'in sözlerine döner ve harflerin sıfatlarını aktarır, ancak devamında Sîbeveyh'in sözlerine herhangi bir ilave yapılmaz³². Es-Sîrâfî'nin sıfatlar bahsinde Sîbeveyh'in sözlerine herhangi bir ilavede bulunmaması ve mahreçler kısmında yaptığı gibi el-Hâlîl'den bir nakil yapmaması *izlâk*'ı bir sıfat olarak görmediği anlamına gelebileceği gibi Sîbeveyh'in tespit ettiği sıfatların dışına çıkmama çabası olarak da algılanabilir. Benzer bir çalışmanın sahibi olan Ebu Ali el-Fârisî (377) ise *el-Kitâb*'ın konuları arasından sadece müşkül bulduğu meseleleri şerh etmeyi tercih etmiştir. Seslerin mahreç ve sıfatları konusu müşkül bulunmamış olmalı ki bu kısım şerh edilmemiştir³³. Ancak ileride de görüleceği üzere Ebu Ali el-Fârisî başka bir eserinde *izlak* kelimesini harflere mahsus bir özellik anlamında kullanmıştır.

Aynı dönemin diğer dilbilgisi içerikli eserleri ise kimi zaman belirli bir sistem takip edilmeksizin müstakil meselelerin tartışıldığı mecâlis/ ilel vb. isimlerle ortaya çıkmış, kimi zaman dilbilgisi konularını özetleyen eserler biçiminde telif edilmiştir. Dilbilgisi meselelerinin özetle işlendiği eserler arasında ulaşabildiklerimizin ya doğrudan kalb ve ibdal konularını işlediğini ve ses tahlillerine yer vermediğini³⁴ ya da mahreçler konu-

³¹ Çalışmamızın 'Tevvit kaynaklarında izlak' bölümünde de görüleceği üzere, *zalkî* tabiri bu üç harfin mahrecine verilen bir isimdir ve *izlak* sıfatından farklı bir konudur.

³² es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, thk. Ahmed Hasan Mehdelî & Ali Seyyid Ali, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008, V, s. 392.

³³ Bkz. Ebu Ali el-Fârisî, *et-Ta'lika Alâ Kitâbi Sîbeveyh*, thk. Avaz b. Hamed, Kahire: Matba'atu'l-Emâne, 1990.

³⁴ Örnek için bkz. Ebu Ali el-Fârisî, *Kitâbu't-Tekmile*, thk. Kâzım Bahr el-Murcân, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1999; ez-Zeccâcî, *el-İzâh fi İleli'n-Nahv*, thk. Mazin el-Mübârek, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1979;

sunun olabildiğince kısa işlendiğini müşahede ettik³⁵. Bu eserlerin arasında sarf konularına dolayısıyla ses etkileşimlerine yer verilmeyen çalışmalar da bulunmaktadır³⁶.

Tarayabildiğimiz mecâlis tarzındaki eserlerin konu başlıklarında seslere dair bir meseleye rastlayamadık. Ulaşabildiğimiz kaynakların arasında indeks ilavesi yapılmış bazı edisyon çalışmalarının yardımıyla konuların arasına serpiştirilmiş ve bir şekilde *izlak* niteliğine değinilmiş bahisler bulma imkânına sahip olduk. Bu eserlerden birisi İbn Cinnî'nin (395) hocası Ebu Ali el-Fârisî'nin *Tezkira* isimli eserinden yaptığı seçkilerden oluşan *Muhtar* isimli eseridir. Bu eserin indeksinden yararlanarak ulaştığımız *izlak* kelimesinin hiç beklemediğimiz bir bölümde yer aldığını gördük. Bu bölümde *izlak* harflerinin rubai isimlerdeki durumu bir başka dilbilgisi meselesine kanıt olarak sunulmaktadır³⁷. Söz konusu bölümde *izlak* kavramı izaha gerek duyulmadan ittifak edilmiş bir sarf/ses olgusu olarak değerlendirilmiştir. *İzlak* kelimesinin yer aldığı kısım ile ilgili ayrıntıları ileriki paragraflara bırakıyoruz.

Hicri dördüncü asır bir taraftan dil çalışmalarının çeşitlendiği bir dönem, diğer taraftan fonetik çalışmaların dilbilimleri alanının dışında da yer bulduğu bir dönemdir. Bu nedenle belli başlı dilbilgisi kaynaklarının yanı sıra özellikle dördüncü yüzyılda telif edilmiş dilbilgisi kaynakları ile Arap dili alanında telif edilmiş diğer kaynaklara erişmeye çalıştık. Bu çalışmaların arasında konumuzla bağlantısı açısından en önemlisi ise kuşkusuz çağdaş araştırmacıların müstakil sesbilgisi eseri addettiği *Sirru Smâati'-'İrâb'*dir. Bu eserin giriş bölümünde konuşma seslerinin üretimine dair uzun bir akustik izahtan sonra seslerin nitelikleri anlatılır ve bu niteliklerin arasında *izlak* da bulunmaktadır. İbn Cinnî *izlak* harflerini sıra-

³⁵ Örnek için bkz. ez-Zübeydî, *Kitâbu'l-Vâzih*, thk. Abdulkerim Halife, Amman: Dâru Celîsi's-Zamân, 2010, s. 293.

³⁶ Bu dönemde bazı eserlerin nahiv konularıyla sarf konularını ayrıştırdığı müşahede edilmektedir, örneğin el-Fârisî'nin *el-Îzâh'*ı nahiv konularını, *et-Tekmile'*si ise sarf konularını işler. Sadece nahiv konularını işleyen eserlere örnek olarak bkz. Ebu Ali el-Fârisî, *Kitâbu'l-Îzâh*, thk. Kâzım Bahr el-Murcân, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1996; İbn Keysân, *el-Muvaffakî fi'n-Nahv*, thk. Abdülhuseyn el-Fitlî & Hâşim Taha, *Mecelletu'l-Mevrid*, Bağdat: 1975, IV, sayı II, s.102-124; en-Nahhâs, *et-Tüffâha fi'n-Nahv*, thk. Kurkîs Avvâd, Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, 1965.

³⁷ İbn Cinnî, *Muhtâru Tezkirati Ebi Ali*, thk. Hüseyin Bu Abbas, Riyad: Merkezu'l-Meliki Faysal Li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2010, s. 304 ve 422.

landıktan sonra bu ismin verilişini kısaca: (لأنه يُعتمد عليها بَدَلُ اللسان وهو صدره) (وطرفه) yani 'dil'in önü ve ucu anlamına gelen zelk'in dokunmasıyla üretilen sesler olduğu içindir' ibareleriyle açıklar. Eserin müellifi İbn Cinnî kalan harflere (الحروف المصمتة) denildiğini belirttikten sonra altı *izlak* harfiyle ilgili sözcük bilgisine katkı sağlayacak hoş bir ayrıntıdan haberdar etmek istediğini belirtir ve dört veya beş kök harfi bulunan kelimelerin harflerinden en az birinin mutlaka bu seslerden biri olması gerektiğini anlatır³⁸. İbn Cinnî'nin *izlak*'ı ele alış biçimi sonraki çalışmaları uzun süre etkilemiş görünmektedir. Tanımın orijinal ibaresi değiştirilse de neredeyse bütün çalışmalar *izlak* niteliğinin rubai ve humasi köklerle ilgili hususiyetine yer vermiş ve özellikle *ismat* kavramını bu hususiyet üzerinden açıklamıştır.

Yukarıda alıntılıdığımız tarif sesbilgisi açısından izaha muhtaç olsa da İbn Cinnî izah yapmak yerine *izlak* harflerinin kelime köklerinde bulunma durumuyla ilgili dikkat çekici ayrıntıyı sunmayı tercih etmiştir. Hâlbuki eserinin giriş kısmında seslerin üretim mekaniğini uzun uzun anlatan ve son derece hassas analizler yapan İbn Cinnî'den *fe*, *be* ve *mim* seslerinin dil ucuyla ilişkisini izah etmesi beklenirdi. Bu tanımı kısa tutarak *izlak* harflerinin özel durumuyla ilgili ayrıntıya girmesini, dil ucu ifadesini mecazen kullanmış olabileceğiyle açıklayabiliriz. Yani İbn Cinnî bu seslere dil ucu sesleri demekle onların sık kullanılan sesler olduğunu anlatmak istemiş olabilir. Bu kavramın İbn Cinnî'den önce de kullanıldığını varsayarsak, kendisinden önceki dilciler tarafından formüle edilmiş tanımın ibarelerini yorumlamadan olduğu gibi nakletmeyi tercih etmiş olması da muhtemeldir.

Sonraki asırlara gelince, dilbilgisi konulu eserlerde seslerin özelliklerini işleyen bölümde *izlak/ismat* sıfat ikilisi diğer sıfatların yanında yerini almış görünmektedir. Bunların daha erken tarihlerde yazılmış olanlarının konuyu özetleyerek aktarmayı tercih ettiğini³⁹, sonrakilerin ise az da olsa ilaveler yaptığını müşahede ettik⁴⁰. Bu eserlerde tıpkı İbn Cinnî'nin

³⁸ İbn Cinnî, *Sirru Sinâati'l-Îrâb*, thk. Hasan Hindâvî, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1993, I, s. 64.

³⁹ Örnek için bkz. İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, Mısır:İdâretu't-Tibâati'l-Münîriyye, thz., c.X, s.128-131, (Zemahşerinin metni); İbnu'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, thk. Berekat Yusuf, Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1999, s. 290.

⁴⁰ Örnek için Şerhu'l-Mufassala haşiye yazar İbnu'l-Murtezânın ilavesine bkz.: İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, c.X, s. 128-131; İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi İlmi'n-Naho*, thk. Salih Abdumuhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

tarifinde olduğu gibi önce dilin ucundan üretilen sesler olduğu için bu ismi aldığı açıklanmış ve ardından rubai kelimelerin kök harfleriyle ilgili hususiyetine geçilmiştir. Söz konusu eserlerdeki ilaveler küçük olsa da *izlak* sıfatının tevarüs eden bu klasik tanımını makul hale getirme emareleri ihtiva etmesi bakımından değerlidir. Nitekim İbnu'l-Hâcib (646) tanımını *izlak* kelimesinin kök anlamına atıf yapmadan rubai ve humasi kelimelerin yapısına ilişkin durumunu aktarmakla yetinmiştir. Dahası tanımın sonuna eklediği gerekçe onun *izlak* seslerinin bu ismi, boğumlanma yeri veya keyfiyetinden aldığı fikrinden tatmin olmadığı, buna mukabil kolay telaffuz edilen ve bu sebeple çok kullanılan sesler olması fikrine sahip olduğunu göstermektedir. İbnu'l-Hâcib şöyle der: '*kolay olması sebebiyle hiçbir rubai veya humasi kelimenin kendisinden yoksun olmadığı harflerdir*'⁴¹. İbn Yaîş'in (643) şerhine haşiye yazan İbnu'l-Murtezâ (763) ise daha net bir ibareyle şöyle der: '*zelik harfler tabiri de mecazdır, ..., bunlardan lam, râ ve nûn harfleri zevlak/dil ucu sesleridir, be, fe ve mîm harfleri ise dudak harfleridir, bu harflere zelik denmesi ise konuşmada akıcılığın dil ucu ve dudak vasıtasıyla olması sebebiyledir*'⁴². Görüldüğü üzere İbnu'l-Murtezâ'nın sunduğu gerekçe İbnu'l-Hâcib'in ileri sürdüğü gerekçenin daha açık ifade edilmiş biçimidir.

Taradığımız dilbilgisi çalışmaları arasında *izlak* niteliğine telaffuz kolaylığı çerçevesinde yeni bir izah getirmeye çalışan en eski eser İbnu'l-Hâcib'in *el-Kâfiye*'si olmuştur. Ancak *izlak* kavramının telaffuz kolaylığı anlamını barındırdığı düşüncesinin İbnu'l-Hâcib öncesinde de var olmakla birlikte *izlak* teriminin tanımına yansımadağı anlaşılmaktadır. Nitekim daha önce sözü edilen İbn Cinnî'nin, hocası Ebu Ali el-Fârisî'nin notlarından derlediği çalışmada bu durumun izlerine rastlanır. Ebu Ali el-Fârisî kelimelerde asıllık ve arazlık durumunu ele aldığı bir bölümde savını kanıtlamak üzere *izlak* harflerini örnek verir. Konu, kelimelerin temelde müzekker olup bazı arazlar sebebiyle müennesese dönüşmesidir. El-Fârisî kelimelerin aslında müzekker olduğunu, müenneslik alametlerinin kelimenin aslına ilave edilmiş sesler/harfler olduğunu savunmaktadır, bu savını desteklemek üzere fiil köklerinin temelde üç harften oluş-

lazîm eş-Şâir, Kahire: Mektebetu'l-Edeb, 2010, s.97; es-Suyûtî, Hem'u'l-Hevâmi', thk. Abdülâl Sâlim Mekram, Kuveyt: Dâru'l-Buhûsi'l-İlmiyye, thz., c. VI, s. 296-297.

⁴¹ İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, s. 97.

⁴² İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, c. X, s.128-131.

tuğunu, bu esasa aykırı gibi görünen mücerred rubâi köklerde harflerin en az birinin *izlak* harflerinden olması gerçeğini hatırlatır⁴³. El-Fârisî'nin bu karşılaştırmasından anlaşıldığına göre müzekker kelimeye eklenen müenneslik harfi nasıl yok hükmündeysen, aynı şekilde asıl itibariyle üç harften teşekkül etmesi gereken bir kelime de dört veya beş harfli olabilmek için üçün üzerine eklenecek seslerin/harflerin, ağırlığı olmayan kolay telaffuz edilen akıcı harflerden olması gerekmektedir. Buna göre El-Fârisî *izlak* harflerini boğumlanma yerine bakmaksızın akıcı ve kolay harfler olarak değerlendirmekte ve kelimelerde bir nevi kaynaştırıcı bir görevi olduğunu düşünmektedir.

İbn Cinnî'nin *el-Muhtâr* isimli eserinde dillendirdiği *izlak* harflerinin kaynaştırıcı hususiyetini bir başka eserinde (*Sirru Sınâ'ati'l-Îrâb*) harflerin sıfatları bahsine dâhil etmesi dikkat çekicidir. Bu harflerin rubai köklerdeki rolünün ön planda tutulması İbn Cinnî'nin hocası gibi düşündüğünü göstermekte ise de harflerin sıfatları bahsinde yer vermesi aksini söylemektedir. Başka ifadeyle *izlak* harflerinin rubai kelimelerle ilgili hususiyeti bu harflerin sadece kaynaştırıcı olduğu anlamına gelirken sıfatlar bahsine dâhil edilmesi ortak bir telaffuz keyfiyetini temsil ettikleri iddiasını taşır ki İbn-i Cinnî ortak bir keyfiyetten söz etmez. Muhtemeldir ki belirli bir fonksiyona sahip bir grup harfin bulunması ve bunun dışındaki harflerin aynı fonksiyonu icra edememesi bu harflerin bir özelliği olarak telakki edilmiş ve bir artikülasyon niteliği taşıyıp taşımamasına bakılmaksızın sıfatlar bahsine dâhil edilmiştir. Öte yandan bu harfleri bir araya getiren özellik dolaylı yoldan harflerin etkileşimini konu edinmektedir. Zira belirli özelliğe sahip seslerin belirli miktardaki yoğunluklarda bir arada bulunamayacağı tespitini ihtiva eder. Dolayısıyla amacı ses etkileşimlerini yorumlamaya zemin hazırlamak olan harflerin mahreç ve sıfatları bahsine kelime yapılarındaki fonksiyonu dikkate alınarak *izlak-ismat* ikilisinin eklenmesi makul karşılanabilir. Bu çerçevede *izlak* niteliğinin sıfatlar bahsine dâhil edilmesi kısmen kabul edilebilir olsa da harflerin öğretimi konusunda muallimleri eleştiren⁴⁴ İbn Cinnî'nin bu konuda özensiz davranmaması beklenirdi.

⁴³ İbn Cinnî, *Muhtârü Tezkirati Ebi Ali*, s. 304 ve 422.

⁴⁴ İbn Cinnî, *Sirru Sınâ'ati'l-Îrâb*, I, s. 43.

Kelime köklerinin kombinasyonlarını esas alan alfabetik sözlük çalışmaları da bu başlık altında taramamız gereken kaynaklardandır. Arap dilinde kullanılan bütün kelimeleri hiçbir kelimeyi gözden kaçırmadan ele almayı amaçlayan el-Halil, icat ettiği alfabetik düzen sayesinde Arapça kelimeleri derli toplu bir düzene tabi tutmakla kalmamış, aynı zamanda bir kökten meydana gelebilecek onlarca kelimenin bir çatı altında bir araya gelmesini sağlayarak ihtimal dâhilindeki bütün kelimelerin taranmasını sağlamıştır. Eserde sözcüklerin kök harfleri esas alınmış ve kökü oluşturan harflerin bütün kombinasyonları taranmıştır. Elde edilen her bir kombinasyonun ziyade harflerle oluşturacağı farklı çatıları ve bir sözcüğün birden fazla anlama delalet etme ihtimalini de dikkate aldığımızda bir kökten onlarca sözcüğün ortaya çıkacağı açıktır. Aynı harflerin diğer kombinasyonlarını da hesaba katacak olursak sözcük sayısı yüzü aşkın olacaktır. Alfabenin tamamından ortaya çıkacak olan binlerce kökün de belirli bir düzene tabi tutulması için el-Halil farklı bir alfabetik sıra ihdas etmiştir. El-Halil b. Ahmed'in icat ettiği alfabetik sıralama Arap dili sesleri konusunda hassas bir kavrayışa sahip olduğunun ve sesleri tek tek teşhis ederek üzerinde çalıştığının bir göstergesidir. Harflerin oluşturacağı kombinasyonlar üzerinde çalışmış olan el-Halil'in bir arada bulunabilen ve bir arada bulunması mümkün olmayan seslerin farkına varmış ve tespitini yapmış olması da beklenen bir durumdur. Nitekim sözlüğün giriş bölümünde harflerin mahreçleri (daha doğrusu mahreç kümeleri) konusundan önce kelime köklerinde bir arada bulunması mümkün olan ve olmayan sesler işlenmiş ve *izlak* harflerinin kaynaştırıcı fonksiyonuna sık sık atıfta bulunulmuştur⁴⁵.

El-Halil'in usulünü bir farkla takip eden müelliflerden İbn Dureyd (321) sözlüğünün giriş bölümünde sesleri öncelikle kelime köklerinde bir arada bulunabilme durumuna göre taksim etme düşüncesini açıkça beyan eder. İbn Dureyd harflerin mahreç ve sıfatlarından önce *muzlak* ve *musmat* olmak üzere iki gruba ayrıldığını söyler ve *musmat* harfleri kümeleri halinde boğaz mahrecinden başlayarak ele alarak küme içerisindeki seslerin birlikte bulunabilme durumlarını açıklar. Ona göre kelimeleri oluşturan seslerin telaffuz organının farklı noktalarında üretiliyor olması asıldır, bununla birlikte aynı mahreç kümesinden olan harflerin bir arada

⁴⁵ el-Halil, *el-Ayn*, c.I, s.34-42.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

bulunması da mümkündür. Ancak aynı mahreç kümesinden olan harflerin bir arada bulunabilmesi için harflerin *ismat-izlak* niteliklerinin farklı olması gerekmektedir⁴⁶. Sözlerinin devamında aynı kümeden üç harfin bir arada bulunamayacağı tespitini de ilave etmesi sözlük telifinde fonetik konuları işlemenin gerekçesini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla mahreç ve sıfat taksiminden önce seslerin *musmat* ve *muzlak* olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmesi son derece makul görünmektedir. Burada İbn Dureyd'in bu tasnifinin şimdiye kadar karşımıza çıkan en başarılı tasnif olduğunu söylemeden geçemeyeceğiz. Zira hem ses üretimi açısından müşterek bir özelliği bulunmayan *izlak* harflerini sıfatlardan ayrı tutmayı, hem de sözlük müellifi için elzem olan *izlak-ismat* niteliklerini göz ardı etmemeyi başarmıştır.

Dil bilimleri başlığı altında tarayacağımız alanlardan biri de filolojik nitelikli çalışmalar olacaktır. Arap dili filolojisi adı on dokuzuncu yüzyıldan itibaren konuşulmaya başlamış olsa da Arap dilinde modern filoloji tanımının sınırlarını ihtiva eden çalışmalar oldukça eskidir. Bununla birlikte bu kaynakların pek azında Arap dili seslerine dair başlıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla ağırlıklı olarak çağdaş çalışmalar taranacaktır. Bu alana mahsus olmak üzere taramalarımızı çağdaş çalışmalardan geriye doğru yapacağız.

İçerik bakımından batı kaynaklı çalışmaların izini takip eden filoloji eserlerinde *izlak* niteliğine yer verilmemiştir⁴⁷. Aynı şekilde bazı müsteşriklerin çalışmalarında da *izlak* yer almamaktadır⁴⁸. *İzlak* niteliğine yer veren Arap filolojisi çalışmalarında ise söz konusu terim 'sesin hafifliği'⁴⁹ çerçevesinde ele alınmıştır. Şu var ki Subhi es-Salih, bütün seslerin öncelikle *izlak* ve *ismat* olmak üzere iki ana gruba ayrıldığını belirttikten sonra bu iki niteliğin tanımını yapmayarak zımnen sıfatlardan ayrı tutmuş bulunmaktadır⁵⁰. Klasik filoloji eserlerinde konuşma sesleri, *Sirru Sınâa-*

⁴⁶ İbn Dureyd, *el-Cemhera*, c. I, s. 43.

⁴⁷ Örnek için bkz. Hilal, Abdülğaffar, *el-Arabiyye: Hasâisuha ve Simâtuha*, Kahire: Mektebetu Vehbe, 2004; el-Antakî, Muhammed, *el-Muhit fi Asvati'l-Arabiyye ve Nahviha ve Sarfiha*, Beyrut: Daru's-Şarki'l-Arabî, thz.

⁴⁸ Örnek için bkz. Bergsträsser, G., *et-Tatavvuru'n-Nahvî*, çev. Ramazan Abduettevvab, Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1997.

⁴⁹ Vafi, Ali Abulvahid, *Fikhu'l-Luğa*, Cize: Nahdatu Mısır, 2004, s.131; Subhi es-Salih, *Dirâsât fi Fikhi'l-Luğa*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2009, s.283.

⁵⁰ es-Salih, Subhi, *Dirâsât fi Fikhi'l-Luğa*, s.284.

*ti'l-İrab'*ı istisna ederseniz, doğrudan inceleme konusu olmamıştır. Bu eserlerin bazı bölümlerinde Arap diline has özellikler çerçevesinde bir arada bulunması mümkün olan ve olmayan sesler konusu incelenmiştir. Bir sözcüğün kök harflerinin dizilişi o sözcüğün Arapça olup olmadığı konusunda bir fikir verdiği görüşü hâkimdir. Örneğin bir kelime, ardından *ra* harfi gelen *nun* harfiyle başlıyorsa bu kelimenin Arapça olmadığına hükmedilir. Rubai bir kelimenin kök harflerinden birinin *izlak* harflerinden olmaması durumu da, ilgili çalışmalarda, kelimelerin orijinlerini belirleme ölçütlerinden biri olarak yer almıştır⁵¹.

Son olarak Çağdaş fonetik çalışmaları taradık. Bu çalışmalarda seslerin üretim keyfiyetini belirleyen iki faktör dikkate alınmıştır. Bunların ilki ses üretimi sırasında iki ses organının kapanıp kapanmaması durumu ki buna göre Türkçedeki sesler; kapanma, daralma ve kapanma-daralma sesleri olmak üzere üç gruba ayrılır. Arapça çalışmalar bu niteliğe klasik çalışmalardaki *şiddet-rihvet* isminin yanı sıra *inficârî-ihdikâkî* veya *ânî-zamânî*⁵² isimlerini de kullanırlar. Türkçeye kapanma-daralma olarak aktarılan nitelik de klasik ismini muhafaza etmiş ve *beynî* denilmiştir. Dikkate alınan ikinci faktör ise sesin üretimi sırasında ses tellerinin durumudur. Buna göre bir sesin üretiminde ses telleri de devredeyse ötümlü veya titremeli, ses telleri devre dışıysa ötümsüz veya titremesiz adı verilmiştir. Arapça çalışmalarda ise klasik çalışmalardaki kullanım sürdürülmüştür. Ötümlü sesler için *cehr*, ötümsüz sesleri için *hems* denilmiştir⁵³. Klasik çalışmalarda *izlak-ismat* sıfat ikilisini bir kenara bırakırsak ana sıfatlar dört gruba ayrılırken çağdaş çalışmalar sadece iki sıfat ikilisini dikkate almış görünmektedir. Ağız kanalının genişliği, başka bir ifadeyle dil ile üst damak arasındaki kanalın durumu ise dikkate alınmamıştır. Şu halde bu çalışmalarda *izlak-ismat* sıfat ikilisinin karşılığı olacak herhangi bir niteliğin bulunmayacağı açıktır.

⁵¹ Örnek için bkz. es-Suyûtî, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa*, thk. M. Ahmed Câdulmevla & M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm & Ali M. El-Becâvî, Kahire: Dâru't-Turâs, thz., c.I, s.270.

⁵² Bu kelimeler ilk olarak Şaçaklızade Mehmet Efendi tarafından *şiddet-rihvet* özelliklerini anlatmak üzere kullanılmıştır.

⁵³ Bkz. Üçok, Necip, *Genel Fonetik*, İstanbul: AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay., 1951, s.40-60; Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, TDK, Ankara: 2000, c.II, s. 32-36; Enis, İbrahim, *el-Esvâtü'l-Luğaviyye*, Kahire: Mektebetü'l-Anglo, 2007, s.22-28.

TECVİT KAYNAKLARINDA İZLAK KAVRAMI

Hicri dördüncü asırdan itibaren kendisinden söz edilen tecvit ilminin konumuz açısından en önemli özelliği sesbilgisinin uygulama alanını temsil etmesidir. Tecvit eserleri yazılı ürünler olsalar da telif amacı itibarıyla sesbilgisi konularını uygulama temelli ele almaları beklenir. Bu nedenle tecvit kaynaklarında *izlak* teriminin nasıl işlendiği konusu önemlidir. Bu bölümde şu hususu da göz ardı etmemek gerekmektedir, o da dördüncü asırda bağımsız bir disipline dönüşen tecvit ilminin doğal olarak büyük oranda dil bilimlerinden beslenmiş olmasıdır. Dolayısıyla bu çalışmalarda yer alan Arap seslerinin teorik analizinin genel hatlarıyla dil bilimlerindeki ile aynı olması beklenir. Zira telaffuz keyfiyetlerini incelemeyi tasarlayan bir çalışma pratiğe yönelik konulara sıfırdan teorik temeller ihdas edecek olsaydı hem birkaç asırlık bir sürenin geçmesi gerekecek hem de konuyla ilgili mevcut birikim heba edilmiş olacaktı. Tecvit tabirini kullanan ilk eser olan Ebu Muzâhim el-Hâkânî'ye (325) ait manzumenin dil bilimleri eserlerinde yer alan ses üretim mekanizmasına değinmeksizin doğrudan Kur'an tilaveti sırasında karşılaşılan telaffuz kusurları ve bunların tashihine yönelik öneriler sunması sözünü ettiğimiz tespite aykırı değildir⁵⁴. Aksine tecvit ilminin uygulama eğilimli oluşunun bir kanıtı olarak görmek gerekir. Öte taraftan Ebu Muzâhim el-Hâkânî'nin manzumesi ve manzume biçimindeki benzer çalışmaların pratiğe yönelik ve öğretim amaçlı olduğu açıktır. Mensur eserler ise uygulama temelli olsa da genel itibarıyla meseleleri teorik düzeyde inceleme eğiliminde olmuştur.

Tecvit konulu ilk mensur eserde ise pratik telaffuz tashihlerine yönelik bilgilerin yanı sıra dördüncü yüzyıla kadar oluşan sesbilgisi birikiminden de yararlanmış ve belirli bir düzen içerisinde işlenen teorik bilgilere de yer verilmiştir. Ne var ki bu çalışmanın beslendiği iki kanal yani dilbilgisi kaynakları ile alfabetik sözlükler, Arap dili seslerini farklı açılardan analiz etmiş bulunmaktaydılar ve bu durum, her iki alanda ortaya çıkan sonucu görünürde farklı göstermekteydi. Dilbilgisi kaynakları seslerin üretilişini sıfat ve mahreçleri birbirinden ayırarak ele almış, sıfatları anlatmak üzere bazı terimler üretmişken mahreçleri isim verme-

⁵⁴ Şeref, Cemal Muhammed, *Hedyu'l-Mecîd fi Şerhi Kasîdetey el-Hâkânî ve's-Sehâvî*, Tanta: Dâru's-Sahâbe, thz., s. 16-34.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

den analiz etmeyi tercih etmiştir. Sözlüklerde ise seslerin boğumlanma yerleri yani mahreçleri üzerinde durularak ses üretilen ana bölgelere isim verme tercih edilmiştir⁵⁵. Bu iki alanda ortaya çıkan isimlendirmeler tecvit eserlerini de etkilemiştir. İlk mensur eserin müellifi Mekkî b. Ebi Tâlib (437) Arap harflerini niteleyen 44 özellikten söz eder, bunların tamamına ‘harflerin sıfatları ve lakapları’ adını verse de son on niteliğin harflerin boğumlanma yerlerini ifade eden terimler olduğunu söyleyerek diğerlerinden ayrıldığını zımnen beyan etmiştir⁵⁶. Mekkî b. Ebi Tâlib’in yapmadığı net ayrımı çağdaşı sayılabilecek Endülüslü tecvit müellifleri yapmış ve sıfatlarla mahreçleri birbirinden bağımsız farklı hususiyetler olarak ele almışlardır. Sadece mahreç ve sıfatları birbirinden ayırmakla kalmamış, dilbilgisi kaynaklarında olduğu gibi mahreçlere isim vermeyi tercih etmişlerdir. Dört asır sonra gelen İbn el-Cezerî de mahreç ve sıfatları ayrı tutanlar safında yer almış fakat mahreçleri isimleriyle anmıştır. Sonuç olarak boğumlanma yerlerini isimleriyle ele almayı tercih eden müelliflerin eserlerinde *z-l-k* köklü iki terim karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki izini sürmeye çalıştığımız ve harflerin sıfatları bahsinde yer verilen *izlak* niteliği, diğeri ise *nûn*, *lâm* ve *râ* seslerinin mahrecine verilen isimdir.

Mekkî b. Ebi Tâlib ve İbn el-Cezerî’de ses niteliği olarak değerlendirilen *izlak* şöyle tarif edilir: ‘dil ucundan ve karşısındaki dudaklardan çıkan harflerdir, bu ismi alması ise dilin ucundan yani zek’inden üretilmesi sebebiyledir’. Açıklamanın devamında bunlardan üçünün (*be*, *mim* ve *fe* harflerinin) mahreç itibarıyla dil ile ilgisinin olmadığı da eklenmiştir. İbn el-Cezerî’nin tanımı, *izlak* terimini kök anlamına bağlayarak açıklamaya çalışması bakımından İbn Cinnî’nin tanımına benzese de ilave edilen (وما يليه من الشفتين) ibaresi ile el-Ahfeş’e atfen naklettiği (وهي أخف الحروف) (على اللسان) ibaresi, mevcut tanımdaki tutarsızlığın giderilmeye çalışıldığını gösterir⁵⁷. Öte yandan *izlak* niteliğini bir artikülasyon meselesi olarak değerlendirmenin zorluğu hissedilmiş olsa da *izlak*’ın sıfatlar bahsinde yerini aldığını, dahası temel sıfatlarda olduğu gibi devamında karşıtı

⁵⁵ Bkz. el-Hilâl b. Ahmed, *el-Ayn*, c.I, s.34-42 ile İbn Dureyd, *el-Cemhera*, c. I, s. 43 vd.

⁵⁶ Mekkî b. Ebi Tâlib, *er-Ri’âye*, ed. Cemal Muhammed Şeref & Abdullah Ulvân, Tanta: Dâru’s-Sahâbe li’t-Turâs, 2002, s.48.

⁵⁷ Mekkî b. Ebi Tâlib, *er-Ri’âye*, s.47; İbn el-Cezerî, *et-Temhîd*, thk. Ğanim Kaddurî el-Hamed, Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 2001, s.108.

kabul edilen *ismat* niteliğinden söz edildiğini görmekteyiz. Seslerin boğumlanma yerlerine göre yapılan ikinci tasnifte bir keyfiyetten söz edilmediği için olsa gerek mastar formu yerine ism-i mensûb formunda ‘harf’ kelimesiyle birlikte kurulan sıfat tamlamasının tamlayanı (sıfatı) olarak yer almış ve (الحروف الذلقية/الذوقية) denilmiştir. Bunlar *lâm*, *râ* ve *nûn* harfleridir⁵⁸.

Yakın tarihe kadar telif edilen tecvit eserlerinde *izlak* niteliğinin tanımını konusunda aynı usul takip edilmiş ve *izlak* niteliğine sahip harflerin ses üretimine ilişkin ortak bir özelliğinin varlığından söz edilememiştir. Ancak ileride görüleceği üzere Ahfeş’e atfedilen (وهي أخف الحروف على اللسان) ibaresinin yakın tarihte yazılan tecvit eserlerine ilham verdiğini düşünmemek elde değildir. *İzlak* teriminin erken dönem tecvit kaynaklarında tanımlanma biçimine ilişkin bu nottan sonra konumuzu yakından ilgilendirmesi bakımından daha önemli olan ikinci bir hususa yani tecvit bilginlerinin söz konusu niteliğin kabulüyle ilgili tutumlarına geçmek istiyorum.

Konuların işlenişi bakımından müşterek bir metot takip ettiklerinden söz ettiğimiz Endülüslü müelliflerden biri standartlaşan sıfatlara *izlak* sıfatını eklemeyen diğeri *izlak* sıfatını İbn Cinnî’nin ibareleriyle tarif etmiştir. Bunların ikincisi olan Kurtubî’nin (461) eserinde harflerin sıfatları mahut sıraya göre ele alınmaya başlasa da tereddüt edencesine *izlak* niteliğine sıfatlar bahsinin sonlarında yer verilmiştir. Müellif *izlak* seslerinin üretilişine dair izah getirmek yerine rubai köklerle ilgili malum hususiyetini uzun uzadıya örneklemeyi tercih etmiştir⁵⁹. *İzlak* sıfatına yer vermeyen müellif ise kıraat ve tecvit alanının otoritelerinden Endülüslü Ebu Amr ed-Dânî’dir (444)⁶⁰. Beşinci asırdan sekizinci asra kadar tecvit müelliflerinin *izlak* sıfatına yer verip vermedikleri konusunu takip etme imkânı bulamadık ancak kendisinden sonraki tecvit bilginlerini büyük oranda etkilemiş olan dokuzuncu asrın tecvit bilgini İbnu’l-Cezerî *izlâk* sıfatına yer verenlerden olmuştur. İbnu’l-Cezerî’nin meşhur manzume-

⁵⁸ Mekkî b. Ebi Tâlib, *er-Ri’âye*, s.48; İbn el-Cezerî, *et-Temhîd*, thk. Ğanim Kaddurî el-Hamed, Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 2001, s.96.

⁵⁹ el-Kurtubî, *el-Muvazzih fi’t-Tecvîd*, thk. Ğanim Kaddurî el-Hamed, Amman: Dâru Ammâr, 2000, s. 94.

⁶⁰ Bkz. Ebu Amr ed-Dânî, *et-Tahdîd*, thk. Ğanim Kaddurî el-Hamed, Amman: Dâru Ammâr, 2000.

sinde eserin yapısı gereği kısaca bu niteliğe sahip olan harflere ve zıt niteliği olan *ismat*'a yer verilmiştir⁶¹. Yukarıda sözünü ettiğimiz *izlak* sıfatının tanımı ise *et-Temhîd* isimli mensur eserinden alınmıştır. Her ne kadar İbn el-Cezerî'yi *izlak* sıfatına yer verenlerden addetsek te *en-Neşr* isimli kıraat konulu eserinde *izlak* niteliğine yer vermediğini de buraya kaydetmekte yarar görüyoruz⁶².

İbnu'l-Cezerî'den sonra günümüze dek neredeyse bütün tecvit çalışmalarının *Mukaddime*⁶³ eksenli cereyan ettiğini varsayacak olursak *İzlak* niteliğinin bu çalışmalarda artikülasyon konularına dahil edildiğini söyleyebiliriz. Bu hükümden istisna edebileceğimiz muhtemelen tek çalışma tecvit ilmine yeni bir soluk getiren Saçaklızade Mehmet Efendi'nin '*Cuhdu'l-Mukill*' isimli eseridir. Saçaklızade söz konusu çalışmasında *izlak* niteliğine yer vermeyerek bu özelliğin ses üretimiyle ilgisi olmadığını beyan etmiş olmaktadır⁶⁴. Ses üretimi meselelerini en ince detaylarıyla incelemiş ve günümüze dek itibar edilen ses sürelerine ilişkin birçok ölçütün mucidi olarak Saçaklızade Mehmet Efendi'nin *izlak* konusunu sehven ele almadığını düşünmek haksızlık olur. Esasen aynı durum Saçaklızade'den yedi asır önce yaşamış olan İmâmu'l-Kurrâ lakabıyla meşhur Ebu Amr ed-Dânî için de geçerlidir. Saçaklızade'nin örnek aldığı çalışmayı tasrih etmesiyle ed-Dânî'den etkilenmiş olma ihtimali de ortadan kalkmış bulunmaktadır. Aslında Saçaklızade bu durumu '*er-Riaye*'de yer alan sıfatlardan, sadece Kura'n okuyucusunun şiddetle ihtiyaç duyacağı sıfatları ele alacağım' ibaresiyle açıklığa kavuşturmuş olmaktadır⁶⁵.

Tecvit ilmi tarihinde onuncu ve on dördüncü asırlar arasında zad sesinin üretimine dair gelişen hararetli tartışmalar⁶⁶ sebebiyle olsa gerek bazı tecvit meselelerine dair risale telifinde hareketlilik müşahede edilir.

⁶¹ el-Hamed, Ğanim Kaddurî, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Cidde: Ma'hedu'l-İmâmi'ş-Şâtbiy, 2008, s. 140.

⁶² İbn el-Cezerî, *en-Neşr fî'l-Kırâati'l-Aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, thz., I, s.202.

⁶³ İbn el-Cezerî'nin manzum eserinin kısa ismi.

⁶⁴ Bkz. Saçaklızade Mehmet Efendi, *Cuhdu'l-Mukill*, thk. Salim Kaddurî el-Hamed, Amman: Dâru Ammâr, 2008.

⁶⁵ Saçaklızade, *Cuhdu'l-Mukill*, s.141.

⁶⁶ İbn Ğanim el-Makdisî'nin yaşadığı çağı tartışmaların başlangıcı kabul ettik, ayrıca konuyla ilgili 'Geçmişten Günümüze Zad Sesi Tartışmaları' başlıklı çalışmamıza bakabilirsiniz.

On üçüncü asrın sonuyla birlikte geniş içerikli tecvit kitapları da ortaya çıkmıştır. Bu dönemden itibaren günümüze değin telif edilen tecvit eserlerinin genelde bütün tecvit meselelerini özelde *izlak* konusunu çoğunlukla benzer şekilde işlemiş olması bu asrı çağdaş tecvit çalışmalarının başlangıç noktası kabul etmemizi kolaylaştırmıştır. Elbette on üçüncü asır öncesinde geniş içerikli tecvit eserlerinin telif edilmiş olma ihtimalini de göz ardı etmeden.

Geç dönem tecvit eserlerinde *izlak* sıfatı klasik tanımdan farklı olarak (سرعة وسهولة النطق بالحرف) 'harfin hızlı ve kolay telaffuz edilmesi' veya (خفة الحرف عند النطق) 'telaffuz sırasında harfin hafif olması' gibi tabirlerle ifade edilmiş ve bu tanım bazı çevrelerde kabul görerek yayılmıştır. Ancak *izlak*'ın rubai köklerle ilgili hususiyetini yahut dil ucu anlamını merkeze alan tanımlar tamamen ortadan kalkmamıştır. Buna rağmen eski tanıma yer veren çalışmaların yine de *izlak* seslerinin kolay ve hızlı telaffuz edilmesine atıfta bulunduğu görülmektedir⁶⁷. *İzlak* teriminin bu yeni tanımının ilk olarak kim veya kimler tarafından geliştirildiğini tespit etmek hayli güç görünüyor. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere erken dönem tecvit bilgilerinin el-Ahfeş'e isnad ederek tanıma ilave ettikleri ibarenin etkili olduğunu ve sonraki müellifleri cesaretlendirdiğini söyleyebiliriz. Yeni tanımları geliştirenler son dönem müelliflerinden biri olabileceği gibi bu müelliflerin hocaları veya hocalarının hocaları da olabilir. Bu noktada cevap bulmayı arzuladığımız konu ise yüzyıllar boyunca tedavülde olan bir tanımın geliştirilmesini ve yeniden formüle edilmesini gerektiren amillerdir. İlk olarak İbn Cinnî'den nakledilen klasik tanım, dokuzuncu yüzyılda İbnu'l-Cezerî tarafından kullanılmasıyla birlikte standartlaşmış ve *Mukaddime* şerhleri sayesinde birkaç yüzyıl daha sürmüş olmalıdır. Sonrasında bir takım faktörlerin etkisiyle son dönem tecvit bilgilerinin yeni bir tanıma ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Çağdaş eserler arasından taradığımız yaklaşık 15 eserde benzer ifadelerin bulunması bu yeni tanımın tecvit bilgileri çevresinde ne denli hüsnü kabul

⁶⁷ Bkz. Nasr, M. Mekkî, *Nihâyetu'l-Kavli'l-Müfîd fi İlmi't-Tecvîd*, Mektebetu's-Safa, 1999, s.78; Acmi, Abdulfettah, *Hidâyetu'l-Kârî İlâ Tecvîdi Kelâmi'l-Bârî*, Mektebetu Taybe, thz s. 83; Seyf, Salih Salah, *el-İkdu'l-Mufîd fi İlmi't-Tecvîd*, , el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Aman:1987, s.71; Abdulhamid, Suad, *Teyşîru'r-Rahmân fi Tecvîdi'l-Kur'ân*, Şubra'l-Hayma: Dâru't-Takva, 2009, s.88; M. İsmâ Muflih, *el-Vâzih fi Ahkâmi't-Tecvîd*, Ürdün: Dâru'n-Nefâis, thz., s. 47.

gördüğünün göstergesidir. Bununla birlikte bu eserlerin çoğunda eski tanımla yeni tanımın harmanlandığı ve kimi zaman makul bir bağ kurulmaya çalışıldığı görülür.

Ulaşabildiğimiz kaynaklar çerçevesinde yukarıda örneklerini verdiğimiz yeni tanımın ilk kullanan Ezher ulemasından Muhammed Mekkî Nasr'ın (1305) rubai köklerle ilgili hususiyete değinmemesi kendisinden sonraki çalışmaları etkilemiş görünmektedir. Bu adım aslında *izlak*'ı bir artikülasyon konusu olmaya yaklaştırmıştır. Zira bir sesin hızlı telaffuz ediliyor olması o sesin üretilmesiyle ilgili bir husustur. M. Mekkî Nasr *izlak*'ın sözcük anlamını da 'dilin sivriliği, belagati ve akıcılığı' olarak açıklar, böylece eski tanımlarda yer alan (طرف اللسان) 'dil ucu' sözcük anlamına (البلاغة والطلاقة) 'belagat ve akıcılığı' da eklemiş olur. Öyle görünüyor ki bu yeni tezin tarihi dayanağı el-Ahfeş'in sözü olsa da *izlak* kelimesinin diğer anlamlarından da destek alınmıştır. Bir başka ifadeyle, dudak harflerinden olan *vâv*'ın bu tanıma göre *izlak* harflerinden olması gerektiğini fakat *vâv*'ı *izlak* harflerinden addedene rastlamadığını kaydeden⁶⁸ M. Mekkî Nasr, *izlak* niteliğini sıfatlar bahsinden çıkarmak yerine 'dil ucu' anlamıyla 'akıcılık' anlamını harmanlamayı tercih etmiş görünmektedir. M. Mekkî Nasr'ın bu yorumu Osmanlı mekteplerinde okutulan tecvit eserlerine de yansımış ve günümüze dek pratik tecvit öğretiminde *izlak* niteliği *z-l-k* kökü ile akıcılık ve kıvraklık arasında bağ kurularak açıklanmıştır. *Dibâce-i Mizânu'l-Hurûf*'ta *izlak* şöyle anlatılır: 'söylerken lisanı seri olmaktır'⁶⁹. Diyanet İşleri Başkanlığının Dini Eserleri İnceleme Heyetinin tetkikinden geçerek 1961 yılında yayımlanan '*Tecvid İlmi*' başlıklı çalışmada *izlak* niteliği sıfat-ı zatiyye'nin dışında tutulmuş bazı ilim adamlarının *izlak-ismat* sıfat ikilisini sıfatlara dâhil etmediği belirtilmiştir⁷⁰. Bu çalışmada *izlak* şu ibarelerle anlatılır: 'lügatte, âsânlık, sühulet, kolaylık ve sürat manasındır. İstilahta ise, harfi söylerken dilin seri olmasına denir'.

Geç dönem tecvit eserlerinde *izlak* teriminin tanımıyla ilgili yaşanan gelişmeyi açıklayabilecek en makul yorum, Kur'an öğreticilerinin pratik tecvit öğretimi sırasında teoride işlenen sıfatları uygulamaya akta-

⁶⁸ Nasr, M. Mekkî, *Nihâyetu'l-Kavli'l-Müfîd fi İlmi't-Tecvîd*, s.78.

⁶⁹ Örnek için bkz. Abdülkerim Efendi, *Dibâce-i Mizânu'l-Hurûf*, Mercanada: Hulusi Efendi Matbaası, thz., s.18; ayrıca Karabaş Tecvidinin Osmanlıca baskılarına bakabilirsiniz.

⁷⁰ Karakılıç, Celaleddin, *Tecvid İlmi*, Ankara: 1977, s. 45-47.

rırken diğer sıfatlarda olduğu gibi telaffuza yansıtmak istemiş olmaları ihtimalidir. Ki bu durum günümüzde medrese veya dini yüksek ihtisas kurslarında verilen tashih-i huruf ve kıraat (aşere takrib kursları) öğretiminde de açıkça görülmektedir. Tecvit eserlerinin asırlardır kullandığı *izlak* harflerinin rubai köklerle ilgili hususiyetini merkeze alan tanımın diğer sıfatlar gibi bir artikülasyon hususiyeti yansıtamaması konuyla meşgul olanları harekete geçirmiş olmalıdır. Diğer taraftan teoride işlenen sıfatların pratiğe yansıtılma isteğinin çok yeni bir durum olmayacağı ortadadır, şu halde asırlardır tedavül edilen tanımın gözden geçirilmesini tetikleyen farklı bir durum olmalıdır. Bu noktada onuncu yüzyıldan itibaren alevlenen *zad* sesi tartışmalarının konuyla ilgilenenleri seslerin üretimi ve özellikleri konusunda daha hassas olmaya sevk etmiş olabileceğini ve *zad* sesi özelinde oluşan bu hassasiyetin bütün harflere ve özelliklerine yansıtıldığını düşünüyoruz. Nitekim *zad* sesiyle ilgili tartışmalar *zad* sesinin sıfatları üzerinden yürütülmüş⁷¹ ve tecvit ilminin sıfatlar bahsi adeta teşrih edilmiştir. Nihayetinde bu teşrihten *izlak* sıfatının da payını aldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

DİĞER BİLİM KAYNAKLARINDA İZLAK KAVRAMI

Konuşma sesleri, dil bilimleri ve tecvit ilmi dışında bazı filozof hekimlerin de çalışmalarına konu olmuştur. Ancak filozof hekimlerin seslere bakışı ve sesleri ele alış dilcilerin bakışından farklı olmuştur. Filozof hekimlerin değerlendirmeleri arasında dilcilerin sonuçlarına en yakın olanı ses üretim fizyolojisini ele alan incelemeler olsa da bu incelemelerde mahreç ve sıfat ayırımına gidilmediği için konumuzla ilgili bir veri bulmak zor görünmektedir. Bununla birlikte bir grup filozofun yazıya geçirilen seslerin bir arada bulunma durumunu mercek altına aldığı görülür. Bu çalışmalarda, dil bilimlerinden farklı olarak kök harflerin bir arada bulunabilme durumu yerine, kullanılmakta olan bütün sözcükleri oluşturan harflerin bir arada bulunabilme durumunu incelemeye alınmıştır. Söz konusu çalışmalara şifreleme ve şifre kırma risaleleri adı verilmiştir. Esasında filozoflar konuşma seslerinin üretimini çok erken sayılabilecek bir dönemde incelemiş ve kaleme almışlardır. Ses olgusunun bir taraftan bir fizik olayı olması, diğer taraftan insan vücudunun bunları

⁷¹ Geniş bilgi için bkz. Talat, Eşref M., *İlâmu's-Sâdeti'n-Nücebâ*, Kahire: Mektebetu's-Sunne, 1988.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

üretecek bir sistemle donatılmış olması filozofların bu konuyu başka bir bakış açısıyla ele almalarına sevk etmiştir.

Şifreleme ve şifre kırma ilmine gelince, bu ilmin konularından birisi Arap dilinde sık tekrar eden harfleri ve bu harflerin kombine olduğu ya da olamadığı harflerin tespitidir. Bu tür çalışmalarda sözlüklerden farklı olarak harflerin kelimelerin köklerindeki sıklık derecesi değil harflerin Arap dilinin söz varlığının tamamındaki sıklık derecesi önem arz etmektedir. Zira bu sıklık yazılı metinlere dolayısıyla şifreli mektuplara da aksedecektir. İlk olarak Kindî'nin (260) yaptığı söylenen bir sayıma göre alfabedeki 28 harf sık kullanımına göre sıralanmıştır. Sayımdan çıkan sonuçlara göre bunların ilk on ikisinden uzun ünlüler çıkarıldığında *izlak* harfleri geriye kalan en sık tekrar eden dokuz harfin içerisinde yer almaktadır. Kindî'den sonra benzer bir çalışma yapan İbn ed-Düeynîr (627) ile İbn Adlân (666) hemen hemen aynı sonuçlara ulaşmışlardır⁷². Bu iki çalışmada sık tekrar eden harflerin oranları farklı olsa da sıralamada *izlak* harfleri ilk on iki (uzun sesleri ihraç ettikten sonra buna ilk dokuz da diyebiliriz) harfin içerisinde yer almaktadır. Arap dili söz varlığının yaklaşık onda birinin rubai veya humasi köklü kelimeler olduğunu dikkate aldığımızda *izlak* harflerinin sülasi kelimelerde de sık kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şu halde bu sayım sonuçları *izlak* harflerinin kolay telaffuz edilen sesler olma fikrini teyit etmektedir.

Yukarıda sözü edilen sayımlar örnek metinlerden yola çıkılarak yapılmıştır. Bu noktada söz konusu sayım sonuçlarının Arap dilinin bütün söz varlığına ilişkin geçerliliği akla takılabilir. Böyle bir tereddüde karşı tek yapılması gereken daha geniş çaplı bir araştırma olmalıdır. İstenilen nitelikte olmasa da Arap dilinde sık kullanılan seslere dair geçmişte yapılan tespitinin nesnellliğini test etmek üzere bir çalışma yapılmıştır. Yahya Mir Alem'in Şakir el-Fahhâm'ın yönetiminde gerçekleştirdiği yüksek lisans çalışmasında beş temel sözlük taranarak seslerin kelime köklerindeki kullanım sıklığı ölçülmüş ve çıkan sonuç sözü edilen sayımların doğruluğunu kanıtlamıştır⁷³. Bu çalışmanın sonucuna göre de Arapça

Alem, Yahya Mir, "İshâmâtu Ulemâi't-Ta'miye fî'l-Lisâniyyâti'l-Arabiyye", Kuveyt: *Dîvânü'l-Arab Dergisi*, 2007, s. 7

http://diwanalarab.com/spip.php?page=article&id_article=7586 (01.12.2015).

⁷³ Tez için bkz. Alem, Yahya Mir, *el-Mu'cemu'l-Arabiyy: Dirasetun İhsâiyye li Deverâni'l-Hurûf fi'l-Cuzûri'l-Arabiyye*, Dimaşk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1983, s.146.

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 2 (Aralık 2015)

Cumhuriyet University Journal of Faculty of Theology, Volume: XIX, Issue: 2 (December 2015)

kelimelerin kök harflerinde en sık tekrar eden ilk beş ses ile sık tekrar eden onuncu ses *izlak* sesleri olmuştur⁷⁴. Altı *izlak* harfinden sadece *fe* sesi *hems* sıfatına sahiptir ve bu araştırmaya göre en sık tekrar eden onuncu harftir. *Hems* sıfatının minimal de olsa ek bir efor gerektiren *hems* sıfatına sahip olması onu sık tekrar eden sesler arasında onuncu sıraya itmiş olabilir. Zira aynı araştırmanın sık tekrar eden *mehmus* sesler tablosunda *fe* harfi ilk sıradadır⁷⁵. Bu çalışmanın sonuçları gerek bazı sözlüklerin girişlerinde gerekse şifre kırma risalelerinde üzerinde durulmuş olan sık kullanılan seslere ilişkin sonuçlara oldukça yakın olduğu görülmektedir.

Yukarıda anılan el-Kindî ve İbnu'd-Duneynî'e ait sayımlar göstermektedir ki *izlak* harfleri Arapların konuşma alışkanlıklarında vaz geçemedikleri harflerdendir. Erken dönem kaynaklarında bir sıfat olarak yer verilen *izlak* niteliğinin tanımında rubai köklerin vazgeçilmez unsuru olduğunun bildirilmesi de bu seslerin kaynaştırıcı olarak sıkça kullanıldığını teyit etmektedir. Ebu Ali el-Fârisî'nin bu harfleri bulunduğu köklerin ağırlığını bozmayan ve yok hükmünde harfler olarak değerlendirdiğini geçen sayfalarda nakletmiştik. Nihayet bir metinde bulunan kelimelerden yola çıkarak yapılan sayımlardan çıkan sonuçlar da bu seslerin ortak özelliğinin sık kullanılan ve kolay telaffuz edilen sesler olduğunu göstermiştir. Buna göre erken dönem eserleri *izlak*'ı Arap morfolojisinin bir olgusu olarak değerlendirmiş ve bu niteliğe sahip harfler ile 'dil ucu' ibaresi arasında mecazi bir bağ kurmuş olmalıdır. Zira bu seslerin ses üretim mekaniğine dâhil edilebilecek ortak bir özelliği bulunamamıştır. Bütün bunların yanı sıra *izlak* niteliğini sıfatlar bahsine dâhil eden isimlerin başında gelen İbn Cinni, *Sirru Sınâati'l-Îrâb* isimli eserinde kelime yapılarında bir arada bulunması hoş kabul edilmeyen sesler konusunun çok uzun bir bahis olduğunu bilhassa vurgulamış olması konu üzerinde bilhassa çalışıldığının göstergesidir⁷⁶.

SONUÇ

Arap dili seslerinin mahreç ve sıfatları çok erken sayılabilecek bir dönemde Arap dilbilgisinin ilk çalışmalarından itibaren dilbilgisi konuları arasına girmiş ve sonraki eserlere kaynaklık etmiştir. Sonraki çalışma-

⁷⁴ age, Tablo no:1, s. 146.

⁷⁵ age, Tablo no: 11, s. 156.

⁷⁶ İbn Cinnî, *Sirru Sınâati'l-Îrâb*, I, s. 65.

larda içerik ve yaklaşım bakımından cüzi denebilecek ilaveler yapılmıştır. Bunlardan biri harflerin sıfatları bahsine dâhil edilen *izlak-ismat* sıfat ikilisi olmuştur. Hicri dördüncü asırdan başlayarak yakın tarihe kadar *izlak-ismat* özellikleri Arap harflerinin sıfatları arasında mütalaa edilmiş ve Arap fonetiğinin uygulamalı alanı olan tecvit ilmi de konuyu hemen hemen aynı paralelde ele almıştır. Birkaç istisnanın dışında yakın tarihe kadar *izlak-ismat* niteliği, ilgili eserlerin sıfatlar bahsinde yerini almıştır. Ancak bu sıfatın mahiyetini anlatırken akustik/fizyolojik bir izah sunmak yerine morfolojik/lexic bir izaha başvurulması, *izlak* niteliğini harflerin sıfatı olarak mütalaa edenlerin dahi konuyla ilgili tereddüde sahip olduklarını göstermektedir. Bu tereddüdün en bariz göstergelerinden birisi *izlak* kelimesinin kök anlamıyla *izlak* harflerinin boğumlanma keyfiyeti arasında kurulmaya çalışılan bağ olmuştur. Kimi eserlerde kısaca 'dil ucu harfleri' demekle yetinilmesi konuyu irdelemekten kaçış olarak, 'dil ve dudak ucu harfleri' diyerek dudak ucunu da ilave etmeleri ise akla gelebilecek soruları bertaraf etme çabası olarak açıklanabilir. Zira bu izahların ilki doğruluktan uzak ikincisi ise eksiktir. Diğer taraftan temel sözlüklerden taradığımız *z-l-k* kökünün onlarca anlamının bulunması *izlak* terimi ile *z-l-k* kökü arasında kurulacak bağın uç/sivri anlamlarının dışında başka anlamlarla da kurulabileceğini göstermiştir.

İzlak niteliğinin artikülasyon konusu olup olmadığı mevzuunda yapılacak değerlendirmeler açısından sesler konusuna yer veren kaynakların *izlak* niteliğine yer verip vermedikleri de önemlidir. Bu doğrultuda birden fazla disipline konu olan Arap dili fonetiğinin temel referansı olan Sîbeveyh ve Muberrred'in eserlerinde *izlak*'tan söz edilmemesi önemlidir. Sonraki dönemlerde de *izlak*'ı bir sıfat olarak değerlendirmemeyi tercih edenlerin başında beşinci asırdan Ebu Amr ed-Dânî, on ikinci asırdan ise Saçaklızade lakabıyla ünlü Maraşlı Mehmet Efendi gelmektedir. Bu iki ismin tecvit ve kıraat sahasının yetkin isimlerinden olması da ayrıca önemlidir. Öte taraftan modern sesbilim çalışmalarının da Sîbeveyh'in tespit ettiği temel ses niteliklerinin dışına çıkmayışı *izlak* niteliğinin artikülasyonun dışında farklı bir özelliği anlattığını teyit etmektedir.

Bir taraftan erken dönem nahiv ve tecvit eserlerinde harflerin sıfatları arasında *izlak*'ın yer almayışı diğer taraftan *izlak* sıfatına yer veren eserlerin bu niteliğe sahip olan seslere dair ortak bir akustik izah getiremeyişı, *izlak* niteliğinin bir artikülasyon konusu olmadığını ortaya koy-

maktadır. Klasik kaynaklarda *izlak* niteliğinin fonetik konular arasındaki konumunun en sağlıklı belirlendiği çalışmaların alfabetik sözlükler olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu çalışmalar Arapça seslerin bir arada bulunabilme durumuyla doğrudan alakalıdır. Arap diline ait seslerin bir araya gelmesinden meydana gelen sözcüklerin akıcı olmasını sağlayan bazı sesleri ifade etmek üzere *İzlak* kelimesinin tercih edilmesinin isabetli bir tercih olduğu kanaatindeyiz. Zira bu sesler bulunduğu kelimenin akıcı olmasını sağlamaktadır. Yani *z-l-k* kökünün karşılığı olan akışkan olma, hızlı olma ve devinme anlamları söz konusu olguyu yerinde karşılamaktadır. Şifreleme ve şifre kırma risaleleri ve bu risaleler üzerine yapılan çalışmalar da *izlak* harflerinin ortak özelliğinin sık kullanılan sesler olduğunu göstermiştir.

Son dönemlerde fonetik konularının ağırlıklı olarak dilbilgisi çalışmalarının dışında mütalaa edildiği görülmüştür. Sesler ve ses etkileşimleri konusu özellikle tecvit öğretiminde varlığını canlı bir şekilde sürdürmekle birlikte söz konusu konular cılız kalan girişimlerin dışında hala klasik tasnife göre işlenmektedir. Öyle anlaşılıyor ki istisnaların dışında *izlak* konusunun sıfat bahsinden çıkarılmasına cesaret edilememiştir. Bununla birlikte özellikle İbn el-Cezerî'den sonra standardize edilmiş tecvit öğretimine yeni bir soluk getirdiğini düşündüğümüz Saçaklızade Mehmet Efendi'nin akademik ve geleneksel eğitim-öğretim çevrelerinde tanınmasıyla birlikte bu konunun üzerine düşüleceğini düşünüyoruz. Saçaklızade'nin tecvit ilmine kazandırdığı ve halen geleneksel tecvit eğitiminde kullanılan ve hüsn-ü kabul görmüş ölçütlerin yanı sıra *izlak-ismat* sıfatları konusundaki tutumunun da akademik çevrelere ve ardından tecvit eğitim ve öğretim sahasına yansıtacağını umut ediyorum.

KAYNAKÇA

- Abdulğaffar Hilal, *el-Arabiyye: Hasâisuha ve Simâtuha*, Kahire: Mektebetu Vehbe, 2004.
Abdulhamid, Suad, *Teyşîru'r-Rahmân fi Tecvîdi'l-Kur'ân*, Şubra'l-Hayma: Dâru't-Takva, 2009.
Abdulkerim Efendi, *Dibâce-i Mîzânu'l-Hurûf*, Mercanada: Hulusi Efendi Matbaası, thz.
Acmî, Abdulfettah, *Hidâyetu'l-Kârî İlâ Tecvîdi Kelâmi'l-Bârî*, Mektebetu Taybe, thz.
Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, Ankara: TDK, 2000.
Alem, Yahya Mir, "İshâmâtü Ulemâi't-Ta'miye fi'l-Lisâniyyâtî'l-Arabiyye", Kuveyt: *Divanu'l-Arab Dergisi*, 2007.
Alem, Yahya Mir, *el-Mu'cemu'l-Arabiyy: Dirasetun İhsaiyye li Deverani'l-Huruf fi'l-Cuzûri'l-Arabiyye*, Dimaşk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1983.

- el-Antakî, Muhammed, *el-Muhit fi Asvatî'l-Arabiyye ve Nahviha ve Sarfiha*, Beyrut: Daru'ş-Şarki'l-Arabî, thz
- Bergsträsser, G., *et-Tatavvuru'n-Nahvî*, çev. Ramazan Abduettevab, Mektebetu'l-Hancı, Kahire: 1997.
- el-Cevherî, *es-Sihah*, thk. Ahmed Abdulğafur Attar, Beyrut: Daru'l-İlm Li'l-Melayin, 1990.
- Ebu Ali el-Fârisî, *Kitâbu'l-İzâh*, thk. Kâzım Bahr el-Murcân, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1996.
- Ebu Ali el-Fârisî, *Kitâbu't-Tekmile*, thk. Kâzım Bahr el-Murcân, Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1999.
- Ebu Ali el-Fârisî, *et-Ta'lika Alâ Kitâbi Sibeveyh*, thk. Avaz b. Hamed, Matba'atu'l-Emâne, Kahire: 1990.
- Ebu Amr ed-Dânî, *et-Tahdîd*, thk. Ğanim Kaddurî el-Hamed, Amman: Dâru Ammâr, 2000.
- Enis, İbrahim, *el-Esvâtü'l-Luğaviyye*, Kahire: Mektebetu'l-Anglo, 2007.
- el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, thk. Abdusselam Harun, ed-Dâru'l-Mısıriyye Li't-Telif ve't-Terceme, 1967.
- el-Fârâbî, *Divanu'l-Edeb*, thk. Ahmed Muhtar Ömer, Kahire: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye, ts.
- el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, thk. M. Naim el-Arkasusi editörlüğünde Müessesetu'r-Risale tahkik bürosu, Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 2005.
- el-Halîl b. Ahmed, *el-Ayn*, thk. Abdulhamid el-Hindâvî, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- el-Hamed, Ğanim Kaddurî, *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezeriyye*, Cidde: Ma'hedu'l-İmâmî'ş-Şâtbiy, 2008.
- İbn el-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kırââtî'l-Aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, thz.
- İbn el-Cezerî, *et-Temhîd*, thk. Ğanim Kaddurî el-Hamed, Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2001.
- İbn Cinnî, *Muhtârü Tezkirati Ebi Ali*, thk. Hüseyin Bu Abbas, Riyad: Merkezu'l-Meliki Faysal Li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2010.
- İbn Cinnî, *Sırru Sinâati'l-İrâb*, thk. Hasan Hindâvî, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1993.
- İbn Dureyd, *el-Cemhera*, thk. Remzi el-Balebeki, Beyrut: Daru'l-İlm Li'l-Melayin, 1987.
- İbnu'l-Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, thk. Berekat Yusuf, Beyrut: Dâru'l-Erkam, 1999.
- İbn Fâris, *Mucemu Mekayisi'l-Luğa*, thk. Abdusselam Harun, Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fi İlmi'n-Nahv*, thk. Salih Abdulazîm eş-Şâir, Kahire: Mektebetu'l-Edeb, 2010.
- İbn Keysân, *el-Muvaffakî fi'n-Nahv*, thk. Abdulhuseyn el-Fitlî & Hâşim Taha, Bağdat, Mecelletu'l-Mevrid, 1975, IV, sayı II.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr v.dğr., Kahire: Dâru'l-Maarif, thz.
- İbn Sellâm, *el-Ğaribu'l-Musannef*, thk. M. el-Muhtar el-Abidi, Daru Sahnun li'n-Neşri ve't-Tevzi, 1996.
- İbn Sîde, *el-Muhkem*, thk. Abdulhamid Hindavi, Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, Mısır: İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye, thz.
- Karakılıç, Celaleddin, *Tecvid İlmi*, Ankara: 1977.
- el-Kurtubî, *el-Muvazzıh fi't-Tecvid*, thk. Ğanim Kaddurî el-Hamed, Amman: Dâru Ammâr, 2000.
- M. İsâm Muflih, *el-Vâzıh fi Ahkâmi't-Tecvid*, Ürdün: Dâru'n-Nefâis, thz.
- Mekkî b. Ebi Tâlib, *er-Ri'âye*, ed. Cemal Muhammed Şeref & Abdullah Ulvân, Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Turâs, 2002.
- en-Nahhâs, *et-Tüffâha fi'n-Nahv*, thk. Kurkîs Avvâd, Bağdat: Matbaatu'l-Ânî, 1965.

- Nasr, M. Mekki, *Nihâyetu'l-Kavli'l-Müfid fi İlmi't-Tecvid*, Mektebetu's-Safa, 1999.
- Saçaklızade, Mehmet Efendi, *Cuhdu'l-Mukill*, thk. Salim Kaddurî el-Hamed, Amman: Dâru Ammâr, 2008.
- es-Sâhib b. Abbâd, *el-Muhît fi'l-Luğa*, thk. M. Hasan Êl-Yasin, Alemu'l-Kutub, thz.
- es-Salih, Subhi, *Dirâsât fi Fikhi'l-Luğa*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2009.
- Seyf, Salih Salah, *el-İkdu'l-Mufid fi İlmi't-Tecvid*, Amman: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1987.
- Sîbeveyh, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1982.
- es-Sîrâfi, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, thk. Ahmed Hasan Mehdelî & Ali Seyyid Ali, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2008.
- es-Suyûtî, Hem'u'l-Hevâmi', thk. Abdulâl Sâlim Mekram, Kuveyt: Dâru'l-Bu hûsi'l-İlmiyye, ts.
- es-Suyûtî, *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğa*, thk. M. Ahmed Câdulmevla & M. Ebu'l-Fadl İbrâhîm & Ali M. El-Becâvî, Kahire: Dâru't-Turâs, thz.
- Şeref, Cemal Muhammed, *Hedyu'l-Mecîd fi Şerhi Kasîdetey el-Hâkânî ve's-Şehâvî*, Tanta: Dâru's-Sahâbe, thz.
- Talat, Eşref M., *İlâmu's-Sâdeti'n-Nücebâ*, Kahire: Mektebetu's-Sunne, 1988.
- Üçok, Necip, *Genel Fonetik*, İstanbul: AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay., 1951.
- Vafi, Ali Abulvahid, *Fikhu'l-Luğa*, Cize: Nahdatu Mısır, 2004.
- ez-Zeccâcî, *el-İzâh fi İleli'n-Nahv*, thk. Mazin el-Mübârek, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1979.
- ez-Zübeydî, *Kitâbu'l-Vâzih*, thk. Abdulkerim Halîfe, Amman: Dâru Celîsi's-Zamân, 2010.

